

Η ΔΙΑΜΑΧΗ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α' (1289-1293, 1303-1309)
ΜΕ ΤΟΝ ΚΛΗΡΟ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ (1306-1307)
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΝΔΕΚΑ ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Στοιχεία για τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανάσιο Α' εντοπίζονται σε τρία διαφορετικά γραμματειακά είδη: σε αγιολογικά κείμενα (ένα βίο¹ και μία ομιλία στην ανακομιδή των λειψάνων του² από τον Θεόκτιστο Στουδίτη, και μία λιγότερο εκτενή βιογραφία από τον Ιωσήφ Καλόθετο³), στους σύγχρονους του Αθανασίου ιστορικούς Γεώργιο Παχυμέρη⁴ και Νικηφόρο Γρηγορά,⁵ και στα έργα του ίδιου του πατριάρχη, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων παραμένει ανέκδοτο.⁶ Από τις παραπάνω πηγές μπορεί να ανασυντεθεί η ζωή και η δράση του πατριάρχη στους κυριότερους σταθμούς της.⁷

Η παρούσα μελέτη κατατέθηκε στην αρχική της μορφή ως διπλωματική εργασία για τον α' κύκλο μεταπτυχιακών σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Ευχαριστίες οφείλονται στον επόπτη μου Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Γιάννη Βάσση.

1. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμύς, «Житія двухъ вселенскихъ патріарховъ XIV в., свв. Αθανασія I и Исидора I», *Записки Историко-филологическаго Факултета Императорскаго С.-Петербургскаго Университета* 76 (1905) 1-51 και στον H. Delehayе, «La vie d'Athanase, Patriarche de Constantinople», *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome* 17 (1897) 39-75, ανατυπωμένο στον H. Delehayе, *Mélanges d'hagiographie grecque et latine* [Subsidia Hagiographica 42], Βρυξέλλες 1966, 125-149.

2. Alice-Mary M. Talbot, *The Posthumous Miracles of the Patriarch Athanasios I of Constantinople by Theoktistos the Stoudite*, Μπούκλιν 1983.

3. Α. Παντοκρατορινός, «Βίος και πολιτεία Ἀθανασίου Α'», *Θρακικά* 13 (1940) 56-107· για τη νεότερη έκδοση βλ., Δ. Γ. Τσάμης, *Ἰωσήφ Καλόθετου Συγγράμματα* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 1], Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 453-502.

4. A. Failler, *Georges Pachymères, Relations Historiques* [CFHB 24/1-5], Παρίσι 1984-2000 (στο εξής: Παχυμέρης).

5. I. Bekker - L. Schopen, *Nicephori Gregorae, Byzantina Historia*, τ. 1-2 [CSHB 19], Βόννη 1829 (στο εξής: Γρηγοράς).

6. Εκτός από την κριτική έκδοση των γραμμάτων προς τον αυτοκράτορα από την Alice-Mary Maffry Talbot, *The Correspondence of Athanasios I Patriarch of Constantinople, Letters to the emperor Andronicus II, members of the imperial family, and officials* [CFHB 7], Ουάσιγκτον 1975, ο γράφων έχει εκδώσει δεκαεπτά έργα του Αθανασίου στη διδακτορική του διατριβή: βλ. Ε. Σ. Πατεδάκης, *Athanasios I Patriarch of Constantinople (1289-1293, 1303-1309): A critical edition with introduction and commentary of selected unpublished works*, Οξφόρδη 2004, και ετοιμάζει κριτική έκδοση όλων των ανεκδότων κειμένων του πατριάρχη.

7. Για μια αναλυτική αφήγηση της ζωής του Αθανασίου βλ. Talbot 1975, xv-xvi· J. L. Boojamra, *Church Reform in the late Byzantine Empire. A study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople* [Ανάλεκτα Βλατάδων 35], Θεσσαλονίκη 1982· Δ. Καλομοιράκης, «Ο οί-

1. ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Ο πατριάρχης Αθανάσιος έχει περιγράψει παραστατικότερα τις αντίπαλες στον ίδιο ομάδες μέσα στην Εκκλησία κατά τις περιόδους της πατριαρχείας του σε μια επιστολή του προς τον αυτοκράτορα: και ύπολάβοι τις ἄν, ὡς ἐγὼ φημι, τὴν πρώτην ῥῆξιν τὴν μετὰ τῶν Ἰταλῶν ἔνωσιν· δευτέραν τὴν τῶν Ἀρσενιανῶν· τρίτην δὲ καὶ τετάρτην Αἰγυπτίων καὶ Τυρίων, καὶ ὅσοι ἐκεῖθεν σὺν τούτοις πρὸς ἡμᾶς ἐνεδημήσαντο ἐπὶ καταστροφῇ τοῦ καλοῦ· πέμπτην πρὸς τούτοις τὸν λαμπρὸν ὄρμαθὸν τῶν καλῶν ἱερέων, καὶ τὸν διεγερμένον ἐπὶ σφετέρῳ κακῷ καὶ ἐπὶ καταλύσει ἐκκλησίας συνασπισμόν.⁸

Οι αναφορές είναι απόλυτα ακριβείς: η πρώτη τάση απόσχισης στην εκκλησία της Κωνσταντινούπολης προκλήθηκε από τη διαφωνία στο θέμα της ένωσης με τη Δυτική Εκκλησία μετά τη σύνοδο της Λυών (1274).⁹ η δεύτερη από τους οπαδούς του πρώην πατριάρχη Αρσενίου,¹⁰ ενώ η τρίτη και η τέταρτη οφειλόταν στην ρήξη του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ με τους πατριάρχες Αλεξανδρείας και Αντιοχείας λόγω της παραμονής των τελευταίων στην πρωτεύουσα.¹¹ Τέλος, ιδιαίτερα φαίνεται να τον απασχολεί ὁ ὄρμαθὸς τῶν καλῶν ἱερέων,¹² ὅπως τους ονομάζει με αρκετά

κουμηνικός πατριάρχης Ἅγιος Ἀθανάσιος Α΄ καὶ ἡ διδασκαλία του πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Μικρᾶς Ἀσίας κατὰ τὸ 1303», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Μελετῶν* 8 (1990-91) 23-50· για μια σύντομη επισκόπηση της ζωῆς του καὶ της σχετικῆς βιβλιογραφίας, βλ. στα λεξικά ODB, τ. 1, σσ. 218-219, καὶ PLP, τ. 1, σσ. 38-39 (415).

8. Talbot 1975, ἐπ. 69.49-55. Για τις παραπάνω ομάδες ἀντίδρασης βλ. Alice - Mary Talbot, «The Patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the church», *DOP* 27, 11-28 καὶ J. L. Boojamra, *Church Reform in the late Byzantine Empire: A study for the patriarchate of Athanasios of Constantinople*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 129-213. Για τις περιόδους πατριαρχείας του Αθανασίου Α΄ καὶ τὴν ονομαζόμενη «εκκλησιαστικὴ μεταρρύθμισή του», βλ. ἐπιπλέον τις μελέτες του J. L. Boojamra, «Athanasios of Constantinople: A Study of Byzantine Reaction to Latin Religious Infiltration», *Church History* 48 (March 1979) 27-48· του ἴδιου, «Social Thought and Reforms of the Patriarch Athanasios of Constantinople (1289-1293; 1303-1309)», *Byzantium* 55 (1985) 332-382 (σε μία πιο ἐπεξεργασμένη μορφή στο, *The Church and Social Reform: the policies of the patriarch Athanasios of Constantinople*, Νέα Υόρκη 1993).

9. ODB, τ. 2, 1259.

10. ODB, τ. 1, 188 καὶ Π. Γουναρίδης, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310), ἰδεολογικὲς διαμάχες τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999.

11. Βλ. A. Failler, «Le séjour d'Athanasie II d'Alexandrie à Constantinople», *REB* 35 (1977) 62-71.

12. Πρβ. Γρηγοράς, 6.5.186.1-4: τὸ μὲν γὰρ χρῆναι τὴν ἐκκλησίαν οὕτως ἐρημωθῆναι καὶ τὴν δίκην περιελθεῖν τοὺς ταύτης ἐνδόξους καὶ ξὺν γε τούτοις ἅπαντα τοῦ κλήρου τὸν ὄρμαθόν, εἶδον οἱ τὰ πράγματα κρίνειν εἰδότες ὀρθῶς. Στο χωρίο αὐτὸ ο Γρηγοράς ἀναφέρεται με τὴν ἴδια φραστικὴ διατύπωση στον κλήρο τῆς Ἀγίας Σοφίας ἀξιολογώντας τὴ γενικότερη παρακμὴ τῆς ἐκκλησίας καὶ του θεσμοῦ τῶν διδασκάλων· πρβ. J. L. Van Dieten, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte, Historia Rhomaike*, τ. 1, Στουτγάρδη 1973, σ. 272 σημ. 314.

ειρωνική διάθεση, ο κλήρος της Αγίας Σοφίας, που πέρα από δική τους βλάβη προκαλούν τη διάσπαση της εκκλησιαστικής ενότητας.¹³

Όσον αφορά την τελευταία ομάδα απόσχισης που θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη, ο Αθανάσιος προσπάθησε να μειώσει τα εισοδήματα του κλήρου της Αγίας Σοφίας¹⁴ ή να μην τα καταβάλει για ορισμένο χρονικό διάστημα· η αντίδραση των κληρικών υπήρξε άμεση: η άρνηση να προσέλθουν στην εκτέλεση των λειτουργικών καθηκόντων τους. Μεγάλη μερίδα τους προχώρησε σε ένα είδος απεργίας απέχοντας από το καθημέραν λειτουργικό τυπικό της Μεγάλης Εκκλησίας και αντιδρώντας στις υπερβολικές κατά τη γνώμη τους απαιτήσεις, τη συνεχόμενη κριτική και παρέμβαση του πατριάρχη,¹⁵ τελικά όπως λέει ο Παχυμέρης, *ὡς εἶπεῖν ἀπεσχίζοντο*.¹⁶

Η κινητοποίηση εκδηλώθηκε από το σύνολο των βαθμίδων του κλήρου, ιερείς, διακόνους, ψάλτες, αναγνώστες,¹⁷ που συμμετείχαν στις ακολουθίες. Ποιοι όμως πρωτοστάτησαν στην ανταρσία των ιερωμένων; Πράγματι, αρκετά χωρία στις επιστολές του Αθανασίου επιβεβαιώνουν τη διαμαρτυρία εκ μέρους των εγγάμων κληρικών της Αγίας Σοφίας.¹⁸ Στον Παχυμέρη οι κληρικοί διακρίνουν τον εαυτό τους από τους μοναχούς, τονίζουν τις επιπλέον υποχρεώσεις τους (επαφές με τους πιστούς, καμπανοκρουσίες, ψαλτική, ακολουθίες και αναγνώσματα, προετοιμασία των γευμάτων τους) και απαιτούν ανάλογη κατανοήση. Σε σύγκριση με μία μοναστική κοινότητα, όπου υπάρχει κατανομή των ρόλων και των διακονημάτων, παρουσιάζουν τους εαυτούς τους υπεύθυνους για πολλές υπηρεσίες· ως αναγκαίο κακό έρχεται η παραμέληση των λειτουργικών τους καθηκόντων.¹⁹ Η Παπαγιάννη όντως περιλαμβάνει τη διαμάχη στη

13. Βλ. Talbot 1973, 25-26.

14. Για την Αγία Σοφία και τον κλήρο της, βλ. Booramra 1982, 129· ODB, τ. 2, 892-895.

15. Βλ. Παχυμέρης, 4.717.1-5: *Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ μέσου νυκτὸς ἐγγὺς πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἀπαντᾶν ἠναγκάζοντο καὶ διὰ μέσου τῆς ὑμνωδίας ὁμιλῆσαι μηδὲνα μηδενί, μήτε εἰς ἀριστερὰ κλίνειν μήτε εἰς δεξιὰ, ἀλλὰ ἀκλινεῖς ἴστασθαι, καθὼς ὁ τῶν ἱερῶν κανόνων βεβαιοῖ λόγος. Ο Α. Failler συνδέει αυτό το χωρίο με ένα αντίστοιχο από ανέκδοτο έργο του Αθανασίου (κωδ. Vaticanus, gr. 2219, φ. 172v), επιγραφόμενο ως ὑποτυπώσεως γράμμα πιθανόν προς μοναχούς, όπου τονίζονται οι εξής παραινήσεις για την ώρα της ακολουθίας: *μεσονυκτικῶ φημι καὶ ὄρθρω καὶ ὥραις, εἰς τύχοι καὶ ἱερᾶ λειτουργία, ἐνάτη, ἔσπερινῶ καὶ τοῖς ἀποδείπνοις μὴ τῶ τοίχῳ προσκλινομένου τινός, μὴ τινὶ ὁμιλοῦντος, μὴ τὸν πόδα κουφίζοντος, αἰσθήσει δὲ πάση παρεστάναι Θεῶ. Ἀπέναντι στην ειρωνεία ο Αθανάσιος θα απαντήσει με όπλο την δική του ειρωνεία μέσα στα γράμματά του προς τον κλήρο.**

16. Παχυμέρης, 4.717.6.

17. Βλ. επ. 1.60-61· στο εξής όπου επ., βλ. τις επιστολές της παρούσας έκδοσης.

18. Στην επ. 1.48 χρησιμοποιεί τη λέξη βιωτικός με αρκετή δόση ειρωνείας.

19. Παχυμέρης, 4.723.4-14: *Εἰ κατὰ μοναχοὺς καὶ ἡμεῖς, ὡς ἐκεῖνοι ἐκκλησιαζόμεθα, ὥστε μὴ καλῶς ἐπιφώσκειν τὴν ἡμέραν καὶ ἀπολύειν, μηδὲ τινος τῶν ἔξω προσαπαντᾶν. Νῦν δὲ ἐκ μεσονυκτίου εἰς μέσην ἡμέραν ἰστάμεθα, καὶ λαὸς καὶ πλῆθος καὶ κώ-*

μελέτη της για τα οικονομικά του έγγαμου κλήρου.²⁰

Στις φράσεις του Παχυμέρη (4.715.14) *οί δὲ τῆς ἐκκλησίας πρωτεύοντες*, (4.707.11) *οί δὲ τῆς ἐκκλησίας προϋχοντες*, η Παπαγιάννη αναγνωρίζει ως επικεφαλής της ανταρσίας τους πέντε εξωκατάκοιλους άρχοντες, των οποίων μερικά αξιώματα αναφέρονται και στο χωρίο 4.719.6-7.²¹ Πιθανόν εννοούνται οι πρώτοι κάθε ομάδας πατριαρχικών αξιωματούχων: πρωτοδιδάσκαλος, πρωτοκανόναρχος, πρωτονοτάριος, πρωτόπαπας, πρωτοψάλτης κ.ο.κ. Αυτή η ερμηνεία φαίνεται να ενισχύεται από χωρία των επιστολών του πατριάρχη που απευθύνονται μεν στο σύνολο των ιερωμένων της Αγίας Σοφίας, αλλά μάλλον επιφορτίζουν τους υψηλόβαθμους με την ευθύνη για τις όποιες διαπραγματεύσεις.²²

Επιπλέον, χρειάζεται να τονίσουμε ότι τουλάχιστον όσοι από τον κλήρο απαντούν εγγράφως στον πατριάρχη εμφανίζονται να βρίσκονται σε προχωρημένη ηλικία.²³ Εντούτοις, ο Αθανάσιος απευθύνεται εξίσου σε όλες τις ηλικίες και αντιμετωπίζει την αρχαιότητά τους ως αφορμή για να τους ειρωνευτεί.²⁴

Ένα άλλο ζήτημα που θα μας απασχολήσει αφορά τους οικονομικούς όρους που υιοθετούνται στο γράμμα του κλήρου και τις επιστολές του

δωνες, και οὐκ ἔστι τὸ ἐνεργούμενον πᾶν προσευχή, ἀλλ' ἔστι και καλλιφωνία και ἀναγνώσματα και καθέδρα και ἄνεσις διὰ μέσου, καθ' ἃ ἄλλοις μὲν ἔξεστι και λέγειν και πράττειν τὸ παριστάμενον ὡς ἀναγκαῖον. Οὐδὲ γὰρ και ἡμεῖς ἄλλους οἰκονόμους ἔχομεν, ὡς ἐντεῦθεν ἀπολυομένους τραπέζαις ἐτοίμαις ἐφίστασθαι, ἀλλὰ τυχὸν ἐκ διαλειμμάτων κατὰ τὸ εἶκος φροντίσομεν. Μὴ οὖν κατὰ τὴν σὴν ἔξιν τὴν ὑψηλὴν ταύτην δὴ και μεγίστην και τοὺς χαμηλοὺς ἡμᾶς και βιωτικούς ἔχειν θέλε και εἰς κατάγνωσιν ἀμελείας τίθει τὰ τῆς ἀνάγκης· Παχυμέρης, 4.715.25-718.1: ὀλίγον γὰρ και ταῦτα βιωτικῶν· πρβ. τις αναφορές του Αθανασίου: επ. 1.47-48· επ. 1.78-79: ἀλλὰ χάρις και εὐλογία οὐκ ἐκλείπει τῶν οἰκων ἐκείνων· επ. 2.6, 9· επ. 3.10: ὑπέρ τε ψυχῶν τῶν οἰκείων και οἴκου καὶ παίδων.

20. Βλ. Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Τὰ οικονομικά τοῦ ἔγγαμου κλήρου στὸ Βυζάντιο*, Αθήνα 1986.

21. Βλ. Παπαγιάννη 1986, σ. 116, και για τους εξωκατάκοιλους Παπαγιάννη 1986, σ. 19, ὅπως και στο J. Darrouzès, *Recherches sur les ΟΦΘΙΚΙΑ de l'Église Byzantine*, Παρίσι 1970, σσ. 59-60, 101-105. Στο ἴδιο χωρίο, ὅπως παρατήρησε ο Βοοjamra 1982, 101, ο Βρυώνης εσφαλμένα αναγνωρίζει μητροπολίτες της Μ. Ασίας: βλ. Σπ. Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικοῦ Ελληνισμοῦ στη Μ. Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού*, Αθήνα 1996, σ. 268 σημ. 133.

22. Βλ. επ. 6.98-99: *Μόνον ὑπέκειν εἰς τάξιν παιδοτριβοῦντες τοὺς ἐπιλοίπους ὑμεῖς οἱ προέχοντες.*

23. Βλ. τις αυτοαναφορές στο γράμμα τους, ὅπως αυτό παραδίδεται από τον Παχυμέρη, 4.717.19: *εἰς τὸ ἀκριβὲς εἰδότες ταύτη ἐνεγγραάσαμεν*. 4.721.5-6: *Ἡμεῖς δὲ πλέον οὐκ ἔχομεν λέγειν πρὸ τὴν σὴν ἀγιότητα, εἰ μὴ ὅτι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ και ἐγεννήθημεν και ἐτρέφημεν και ἐγγραάσαμεν.*

24. Βλ. επ. 1.34-35: *μικρῶ και μεγάλῳ· επ. 1.40-43: Καὶ μὴ μάτην κομπάζειν τῷ βρεφόθεν τῷ κλήρῳ καταλεγήναι, ἀλλ' ἐν ἔργῳ δεικνύειν τὸ ὑπέρεττημα. Ποία γὰρ χάρις νηπίῳ ἀναισθήτῳ τυχόντι τοῦ θεοῦ λουτροῦ, εἰ μὴ ἀποπληροῖ ἀνδρυνθὲν τὰ ὀφειλοντα τῷ βαπτίσματι;*

Αθανασίου· η χρήση τους ποικίλλει, και όσο κι αν θέλουμε να ταυτίσουμε τη σημασία τους, ενυπάρχουν λεπτές διαφοροποιήσεις. Ο εκδότης του κειμένου του Παχυμέρη Α. Failler εντοπίζει τις παραλλαγές των όρων στο γράμμα των κληρικών δίνοντας μια πρώτη ερμηνεία. Όλοι οι όροι δεν έχουν το ίδιο νόημα, αφού άλλοι αφορούν τον κατά τακτά διαστήματα καταβαλλόμενο μισθό των κληρικών και άλλοι τα έσοδα του πατριαρχικού ναού της Αγίας Σοφίας.²⁵

Οι συνολικές αποδοχές του ιερατικού προσωπικού της Αγίας Σοφίας δεν προέρχονται μόνον από μια πηγή. Αν συνυπολογίσουμε την αναφορά και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές σε τακτικές πληρωμές των Μαρτίων και Σεπτεμβρίων με 6 ή 8 χρυσά νομίσματα, μπορούμε να αναγνωρίσουμε στην παραπάνω πρακτική ό,τι αναφέραμε ως καταβολή μισθού.²⁶ Από το χωρίο στην επ. 6.45-48 συμπεραίνουμε ότι ο όρος *ρόγα* προσδιόριζε τον εν λόγω ετήσιο μισθό που καταβαλλόταν σε δύο δόσεις κατά τους μήνες Μάρτιο και Σεπτέμβριο. Γενικά, οι προκαθορισμένες πληρωμές πρέπει να ισοδυναμούσαν με ό,τι σε όλα τα κείμενα ονομάζεται *ρόγα* ή *μισθός*,²⁷ *διανομή* (επ. 3.12) ή *σιτηρέσια* (ένανς όρος ίσως δανεισμένος από στρατιωτικά συμφραζόμενα).²⁸

Ο όρος *οικονομία*, “*benefices*” όπως τον μεταφράζει ο Failler, ενδεχομένως αφορά αποδοχές που είχαν επίσης απονεμηθεί στον κλήρο του πατριαρχείου, όχι όμως από τα έσοδα της Αγίας Σοφίας, αλλά από άλλη πηγή που είχε παραχωρηθεί ως χορηγία από τον ίδιο τον πατριάρχη.²⁹ Η ερμηνεία αυτή ενισχύεται ακόμη περισσότερο από ένα χωρίο του Παχυμέρη, όπου ο κλήρος ζητά την οικονομική του ενίσχυση μέσα από διασωθείσες οικονομίες από τους εχθρούς.³⁰ κατά τη γνώμη μας εννοεί έσοδα που είχαν απονεμηθεί στο παρελθόν στον κλήρο της Αγίας Σοφίας από μητροπόλεις ή επισκοπές που βρίσκονταν πλέον κάτω από τους Τούρκους κατακτητές (στη Μικρά Ασία). Ένας παρόμοιος όρος *παροχή* (επ. 1.28, 78· επ. 4.14) χρησιμοποιείται επιπλέον από τον Αθανάσιο. Τέλος με τον όρο *πρόσοδοι* που μετάφραζεται απλά ως έσοδα,³¹ είναι πολύ

25. Παχυμέρης, 4.714 σημ. 13· 4.721.25 σημ. 28.

26. Παχυμέρης, 4.715.24-25 σημ. 15· επ. 6.7.

27. Βλ. επ. 1.55, 62· επ. 2.1, 46, 78· επ. 4.57-69· επ. 5.2, 6· επ. 6.41· επ. 9.2, 6, 12· πρβ. επίσης τους όρους επ. 1.65, 76· επ. 6.1 *δόμα*, επ. 1.68 *μίσθωμα*, επ. 1.55, επ. 4.1 *όψώνιον*.

28. Βλ. επ. 2.10, επ. 4.8· βλ. και τον όρο *σιτομέτριον* επ. 5.16-17.

29. Βλ. επ. 6.59-61 και το αντίστοιχο σχόλιο για το συγκεκριμένο χωρίο.

30. Παχυμέρης, 4.721.7-10: *Ἡ δὲ σὴ ἀγιωσύνη οἶδεν ὃ τι ποιεῖ, ὅτι καὶ ἐάν τι ἐναπολειφθὲν ἢ τῶν ἡμετέρων οἰκονομιῶν ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν, καὶ αὐτὸ περισυνάγει ὁ τῶν σῶν δικαῖν ἔφορος. Καὶ τοῦτο καλόν.*

31. Βλ. επ. 8.3, 34 κ.ε., όπου συνώνυμη σημασία έχει ο όρος *προσοδήματα*, ειδικά στο δεύτερο χωρίο.

πιθανό να εννοείται η εκούσια εισφορά από την πλευρά των πιστών, «τα τυχερά», όπως προσπαθεί να εξηγήσει και ο Failler.³²

Από την αρχή της διαμάχης εμφανίζεται ως μέρος του προβλήματος και το θέμα των οφφικίων. Δεν είναι ξεκάθαρο, αν τα οφφίκια σ' αυτήν την περίοδο συνδέονταν με έναν επιπλέον μισθό, ωστόσο ο κλήρος θεωρεί ότι οι υπηρεσίες για την καταβολή τακτικών μισθών συνδέονται με εκείνες των οφφικίων.³³

2. ΤΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΔΥΟ ΠΛΕΥΡΩΝ

α. Τα επιχειρήματα των κληρικών

Ο Γεώργιος Παχυμέρης, όντας ο ίδιος κληρικός της Αγίας Σοφίας,³⁴ διατίθεται αρνητικά απέναντι στη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του πατριάρχη και διαφωτίζει τα επιχειρήματα του κλήρου μέσα από την εκτενή αναφορά στη συγκεκριμένη διαμάχη στο τέλος του ιστορικού έργου του.³⁵

Ας παρακολουθήσουμε με ποιο τρόπο εισάγει το θέμα του στην αναλυτικότερη παραλλαγή του:

Οἱ δὲ τῆς ἐκκλησίας πρωτεύοντες, ὡς ἤδη προείπομεν, ὑφορώμενοι, οἱ δὲ ἐν οὐδενὶ λογιζόμενοι, καὶ οἱ ἔχοντες οἰκονομίας ταύτας ἀποστερούμενοι καὶ αὐτῶν ὀφφικίων – ὅταν γάρ τις ἐν οὐδενὶ λογίζεται, κἂν ὀφφίκιον ἔχη, εἰς οὐδὲν αὐτῷ χρησιμεύει –, ἀλλὰ καὶ τῶν προσόδων ἀποστερούμενοι, καὶ ὀνειδιζόμενοι ἀμέλειαν, καὶ καθ' ἑορτὰς μεθ' ἱματίων ἀπαντᾶν προσταττόμενοι, ἐπιμέλειαν δὲ ζωῆς παρὰ τοῦ πατριαρχεύοντος οὐδὲ κατ' ὄναρ ἔχοντες, οὕτω γοῦν πάσχοντες τῷ βασιλεῖ προσανέφερον, καὶ μᾶλλον περὶ τῆς προσόδου αὐτῶν.³⁶

Ο κλήρος ασφυκτιά κάτω από τον έλεγχο και τις κατηγορίες του πα-

32. Παχυμέρης, 4.715.17-18, 21· 4.721.17-19 σημ. 27. Ο Αθανάσιος σίγουρα είχε επιχειρήσει να επέμβει και σ' αυτήν την πηγή εσόδων ορισμένων τάξεων του πατριαρχικού κλήρου. Σε ένα ανέκδοτο γράμμα με τίτλο, *Πρὸς τοὺς μέλλοντας ἐκδουλεύειν νοταρικῶς τῆ τοῦ Θεοῦ ἁγία ἐκκλησία* (Vaticanus gr. 2219, φφ. 222-222v· βλ. Πατεδάκης 2004, σ. 332 κ.ε.), προτείνει σε όσους αντιγραφείς συναλλάσσονταν με το κοινό για τη σύνταξη εγγράφων να μην δέχονται ανεξέλεγκτα χρήματα για την πληρωμή των υλικών που χρησιμοποιούν, αλλά μόνο για τα ακριβή έξοδά τους· αυτά τα λίγα έσοδα θα τα διαχειρίζεται και θα τα μοιράζει εξίσου πρόσωπο διορισμένο από τον πατριάρχη.

33. Παχυμέρης, 4.715.16-17, 4.719.5-7· 4.721.15-19· επ. 2.1, 46.

34. Βλ. Παπαγιάννη 1986, σ. 114· Talbot 1975, επ. 79.8-14.

35. Η αναφορά του Παχυμέρη για τη συγκεκριμένη εκκλησιαστική έριδα, διασώζεται σύμφωνα με τον εκδότη A. Failler, σε δύο παραλλαγές στο τέλος της ιστορικής του αφήγησης: μια συντομότερη (4.707.10-709.14) και μια εκτενέστερη (4.715.12-725.6), όπου η δεύτερη θεωρείται ως προϊόν ύστερης επεξεργασίας και γι' αυτό δεν περιλαμβάνεται στον καταρτισμό του κειμένου της έκδοσης· Παχυμέρης, 4.706 σημ. 84.

36. Παχυμέρης, 4.715.14-21.

τριάρχη και απευθύνεται στον αυτοκράτορα. Διεξάγονται διαπραγματεύσεις για το ποσό που θα δοθεί στον κλήρο και η απόφαση για χαμηλότερη αμοιβή τους λαμβάνεται από τον πατριάρχη, παρά τις αντιρρήσεις του αυτοκράτορα.³⁷ Ο πατριάρχης συμφώνησε να δώσει σε άλλους κληρικούς 6 νομίσματα και σε άλλους 8, ποσό που έμοιαζε μικρό για έγγαμους ιερείς.

Σ' αυτό το σημείο της αφήγησης του Παχυμέρη παρατίθεται το αναλυτικό γράμμα του κλήρου προς τον πατριάρχη. Οι κληρικοί ζητούν να αναγνωσθεί ενώπιον της συνόδου των ηγουμένων, αποκρούουν τις κατηγορίες του πατριάρχη και εκθέτουν τη δική τους άποψη: ο Αθανάσιος δεν τηρεί την τάξη της εκκλησίας, αλλά τη μεταβάλλει· την επαναφορά ακριβώς της παραδεδομένης τάξης απαιτούν οι ίδιοι, καθώς έτσι δεν θα καταστρατηγείται η ελευθερία που απολάμβαναν όλοι οι παλαιοί διαπρεπείς κληρικοί.³⁸

Οι κληρικοί δεν δέχονται τον ισχυρισμό ότι η εκκλησία δεν διαθέτει πόρους· αντίθετα κατά τη γνώμη τους η εκκλησία ευπορεί. Τα δεινά οικονομικά της αυτοκρατορίας και η δυσκολία των καιρών δεν άφηναν ανέγγιχτο τον πατριαρχικό κλήρο· εξίσου υπέφερε κι εκείνος.³⁹ Δεν γινόταν να αποτελούν λόγο στέρησης των μισθών τους, αφού οι περιστάσεις πίεζαν όλον τον πληθυσμό της πόλης· εκείνοι όμως υποφέρουν περισσότερο, γιατί επιπλέον τους στερούν τα έσοδα προς το ζην.⁴⁰ Κάθε προσπάθεια περικοπής στις οικονομικές απολαβές του κλήρου θα εκλαμβάνονταν ως μέτρο αντιεκκλησιαστικό και αντιλαϊκό.

Όσον αφορά την παρουσία τους στον ναό, ισχυρίζονται ότι δεν είναι υποχρεωτική. Βασική και μοναδική τους υποχρέωση αποτελεί η εκπλήρωση του λειτουργήματος που αντιστοιχεί στο αξίωμά τους και η συμμετοχή στις ακολουθίες μόνον για τις Κυριακές και τις γιορτές, και όχι για τις καθημερινές ακολουθίες, τις οποίες μπορούν να τελούν σε ιδιωτικά παρεκκλήσια.⁴¹ Έπειτα, αφού επικαλούνται την αρχαιότητά τους, την αξίωση για τη διατήρηση των οφφικίων τους και οποιαδήποτε προνόμια αυτά συνεπάγονται, δηλώνουν ότι γνωρίζουν πολύ καλά τις υποχρεώσεις τους και οι παραινήσεις του πατριάρχη ίσως είναι περιττές.⁴²

37. Παχυμέρης, 4.715.21-716.1· 4.719.20-23.

38. Παχυμέρης, 4.717.11-27, 4.725.5.

39. Παχυμέρης, 4.717.28-31: *Ἄλλ' ἔχει τις προβαλέσθαι τὴν τοῦ καιροῦ δυσχέρειαν, ὡς και πολλάκις ἡ ἀγιωσύνη σου. Ἄλλὰ μετὰ πάντων τῶν Ῥωμαίων και ἡμεῖς, και, ὡς ἕκαστος ἔτυχεν ἔχων, οὕτω και ἡμεῖς. Ἄλλὰ μόνου ἡμεῖς δυστυχοῦμεν, και οὐχ ὅτι ἀπορεῖ ἡ ἐκκλησία, ἀλλὰ τόσον εὐπορεῖ ὅσον οἶδαμεν.*

40. Παχυμέρης, 4.709.3-8, 4.717.27-34.

41. Παπαγιάννη 1986, σ. 117.

42. Παχυμέρης, 4.719.1-14.

Αν και παραδέχονται ως ένα βαθμό την πιθανή αμέλειά τους, την αποδίδουν σε ευθύνη του ίδιου του Αθανασίου, ο οποίος, επειδή αγνόησε την ύπαρξή τους και τις ανάγκες τους, τους υποχρέωσε να καταφύγουν στην αποχή από τα καθήκοντά τους.⁴³ Όταν ούτε η μεσολάβηση του αυτοκράτορα απέδωσε καρπούς, αντίθετα εισέπραξαν πλήθος κατηγορίες για καιροσκοπισμό, δεν υπήρχε πλέον λόγος να προσέρχονται στον πατριαρχικό ναό, για να εισπράξουν κατά πρόσωπον το *ἀμειδῆς ἦθος καὶ ἀπροσήγορον*, προϊόν της αυστηρής μορφής και προσωπικότητας του πατριάρχη.⁴⁴

Καταλήγουν ότι εναποθέτουν την τελική απόφαση στον αυτοκράτορα, αλλά και στην κρίση της συνόδου των ηγουμένων· γιατί ζητούν, όπως οι ίδιοι διαβάζουν τις δικές του επιστολές ενώπιον της συνόδου, έτσι και ο πατριάρχης να φροντίσει να αναγνωσθεί το γράμμα τους δημόσια.⁴⁵ Αν ο Αθανάσιος επικαλείται τους κανόνες της Εκκλησίας για την άτεγκτη στάση του, τον ρωτούν ποιος κανόνας ή ποια πράξη των Πατέρων επιτρέπει τη στέρηση των αξιωμάτων τους ή την μη εξέλιξή τους στα αξιώματα και τους καταδικάζει να λιμοκτονούν.⁴⁶

Αξίζει ως κατακλείδα να παρατεθεί το πιο τολμηρό απόσπασμα του γράμματος το οποίο σχεδόν δονείται από μία διάθεση «συνδικαλιστικής δυναμικής» από πλευράς των κληρικών, συνοδευόμενο μάλιστα από το χαρακτηριστικό χωρίο της Α' Προς Κορινθίους επιστολής (7.22) του Αποστόλου Παύλου: *Ταῦτα ἡμεῖς βιασθέντες εἶπομεν, πλὴν ὡς Ῥωμαῖοι καὶ ἐν Χριστῷ ἀπελεύθεροι, οὐ καταδουλούμενοι τὴν ἐλευθερίαν.*⁴⁷ Ως ιερείς και ως πολίτες, ο κλήρος μάχεται για να κρατήσει τα κεκτημένα του.

Αφού οι κληρικοί τονίζουν εντονότερα τη διαφορά του καθημερινού προγράμματος και των υποχρεώσεών τους σε σχέση με τις αντίστοιχες των απλών μοναχών, επαναλαμβάνουν ότι θα περιμένουν την απόφαση του αυτοκράτορα και θα συμμορφωθούν με αυτήν.⁴⁸ Από αυτό το σημείο και πέρα η επιστολή τους έχει μεν λάβει συμβιβαστικό τόνο: ζητούν την

43. Παχυμέρης, 4.719.14-19.

44. Παχυμέρης, 4.719.20-34.

45. Παχυμέρης, 4.721.1-14.

46. Το παραπάνω παράπονο, όπως παρατήρησε ο Boojamra 1982, 131, δεν ήταν άστοχο, καθώς «για περισσότερο από έναν αιώνα μετά την απομάκρυνση του πατριάρχη Γρηγορίου του Κυπρίου από τον θρόνο της Κωνσταντινούπολης, μόνον δύο από τους κληρικούς της Αγίας Σοφίας είχαν γίνει πατριάρχες». Παρόμοιο αίτημα για εξέλιξη των κοσμικών κληρικών σε αρχιερείς είχε διατυπωθεί και παλαιότερα από τον κλήρο της Αγίας Σοφίας επί πατριάρχη Ιωάννη ΙΒ' (Boojamra 1982, 55 σημ. 80· Παχυμέρης, 3.209.5-7). Ο Αθανάσιος έχει ασχοληθεί με το θέμα σε ανέκδοτο κείμενό του με τίτλο: *Γράμμα πρὸς τοὺς ἐρῶντας ἐκ τῶν τοῦ κλήρου ἐπισκοπῆς* (Vaticanus, gr. 2219 φφ. 207v-209v).

47. Παχυμέρης, 4.721.28-30.

48. Παχυμέρης, 4.723.1-26.

κατανόηση και την συγχώρηση του πατριάρχη για τυχόν αδυναμία τους, αλλά ταυτόχρονα τονίζουν την ανάγκη πληρωμής τους: δεν πρόκειται τόσο για μισθό για τις παρούσες υπηρεσίες τους, αλλά ως ελάχιστη ανταπόδοση για όσα έχουν προσφέρει μέχρι τώρα.⁴⁹

β. Τα επιχειρήματα του πατριάρχη

Οι ένδεκα επιστολές του πατριάρχη Αθανασίου Α΄, που εκδίδονται στο τέλος της μελέτης μας, εμφανίζουν κοινή θεματική, παράλληλες φράσεις, καθώς και αναλογίες με το παραπάνω γράμμα των κληρικών προς τον πατριάρχη, το οποίο παραδίδει ο Παχυμέρης. Θα επιχειρήσουμε να καταδειχθεί η παραπάνω «συνομιλία» των αντίπαλων στρατοπέδων με τον εντοπισμό ακριβών συσχετισμών και τον διάλογο όρων ή επιχειρημάτων ανάμεσα στις δύο πηγές. Στον Παχυμέρη οι κληρικοί ουσιαστικά προσπάθησαν να αντικρούσουν το περιεχόμενο και τα επιχειρήματα του πατριάρχη όπως είχαν αναπτυχθεί στις εκδιδόμενες εδώ επιστολές του. Στις επιστολές παρουσιάζεται ενιαία εξελικτική πορεία των σκέψεων του Αθανασίου, από τις πρώτες (επ. 1, επ. 2, επ. 3, επ. 4, επ. 5), που είναι και οι πιο περιεκτικές, ως τις επόμενες όπου σε κάποια σημεία επαναλαμβάνονται οι θέσεις του, αν και κάθε φορά σε άλλη βάση απαιτήσεων και παραχωρήσεων (επ. 6, επ. 7, επ. 8), εφόσον ο Αθανάσιος προχωρεί σε σταδιακές υποχωρήσεις από την αρχική του θέση.

Η μια πλευρά ήταν, λοιπόν, ενήμερη για τα επιχειρήματα της άλλης: ο κλήρος απαντούσε σε συγκεκριμένες κατηγορίες, όπως τις είχε διαβάσει ιδιωτικά μέσα στις επιστολές του πατριάρχη, τις οποίες ήταν αναγκασμένος να απαγγείλει δημόσια μπροστά στη σύνοδο των ηγουμένων,⁵⁰ ενώ ο πατριάρχης είχε λάβει το γράμμα του κλήρου, είχε διαπραγματευθεί και αντικρούσει επανειλημμένα τους ισχυρισμούς τους τόσο απέναντι στους ίδιους, όσο και στις επαφές του με τον αυτοκράτορα. Τις διαμαρτυρίες τους τις αξιολογούσε μάλλον ως γογγυσμούς και μεμφιμοιρίες (επ. 1.13, 20, 57, επ. 2.47-48, 64, επ. 3.38-41, επ. 4.32-36, 45-46, 60, 69-70, επ. 6.74-78, επ. 8.10-20, επ. 10.25-38, 59-60, επ. 11.16, 24), παρά ως δίκαια αιτήματα και κινητοποιήσεις για κάτι που στερήθηκαν.

Ως ένα πρώτο επιχείρημα του πατριάρχη για τη στέρηση των αποδοχών του κλήρου προβάλλεται η οικονομική στενότητα και η δυσκολία των καιρών, η οποία δεν επιτρέπει παχυλούς μισθούς.⁵¹ Επιπλέον, ο κλήρος

49. Παχυμέρης, 4.723.32-725.5.

50. Παχυμέρης, 4.717.6-8· 4.719.8-9· 4.721.10-11, 23-24.

51. Επ. 1.2-6· επ. 3.27-31· επ. 5.5-7· επ. 6.4-6, 39-40, 70-72· επ. 8.7-8, 21-22· πρβ. Talbot 1975, 68.2-7: "Ότι ἡ ἐξ ἁμαρτημάτων κοινῶν ἀνάγκη καὶ βία τὰ ἡμέτερα κομιδῇ

δεν εκπληρώνει όπως αρμόζει τα καθήκοντά του, σε σχέση με τις φορολογικές απαλλαγές που απολαμβάνει (επ. 2.19-20, επ. 3.11). Ένα ευφυές επιχείρημα είναι επίσης ότι πολλοί κοσμικοί προσεύχονται ή και βοηθούν χωρίς πληρωμή, ενώ πολλοί έμμισθοι δεν εκπληρώνουν το λειτουργήμα που τους αναλογεί. Οι κληρικοί λοιπόν ως έμμισθοι και μάλιστα με αξιώματα πρέπει να ασκούν και τα καθήκοντά τους (βλ. επ. 1.52-53, επ. 2.59-60, επ. 3.5-15, επ. 4.9-12, επ. 6.16).

Επιπρόσθετα η αμφίεσή τους δεν είναι η αρμόζουσα και μάλιστα σε δημόσιους χώρους, όπως στην αγορά (επ. 2.44-46, επ. 6.22-25, επ. 10.61-63).⁵² στις ακολουθίες συμμετέχουν σαν να μην υποχρεώνονται (επ. 5.19-22), αλλά να προσφέρουν ένα προαιρετικό λειτουργήμα (επ. 6.24-25)· προσέρχονται όποτε θέλουν, στη μέση της ακολουθίας, ή στο τέλος, ή καθόλου (επ. 5.23-24, επ. 1.38-39), ντύνονται και φέρονται με τρόπο εντελώς τυχαίο (επ. 1.40), ή σαν να επιτελούν κάτι δευτερεύον (επ. 5.20 κατά παρέργον). Μάλιστα εν ώρα ακολουθίας ξύνονται, χασμουριούνται και ματαιολογούν (επ. 10.31-32)· το χωρίο έχει εμφανή την ειρωνεία. Καθήκον τους είναι η συχνή ή καλύτερα η συνεπής παρουσία τους καθ' όλη τη διάρκεια της εβδομάδας στον ναό (επ. 1.29-30, επ. 2.38, επ. 3.9-10), ή αλλιώς η *ανελλιπής προσεδρεία*,⁵³ η ευταξία (επ. 5.11, επ. 6.98) και η συνεχής προσευχή σε κάθε λατρευτική σύναξη (επ. 1.51-52, επ. 2.6-7, 19), χωρίς ομιλίες, αλλά με κατάνυξη και συντριβή (επ. 6.29).

Ορίζονται οι βασικές ημέρες (Κυριακές, γιορτές) και οι ακολουθίες (εσπερινοί, συνάξεις, λιτές, αγρυπνίες, όρθροι και λειτουργίες) στις οποίες οι κληρικοί πρέπει να παρίστανται ανελλιπώς (επ. 1.35-38, επ. 2.6-7, επ. 3.7-9, επ. 4.51-53, επ. 5.23, 33-34, επ. 9.9-10).⁵⁴ Ο πατριάρχης αναγνωρίζει την ανάγκη για φροντίδα των προσωπικών τους υποχρεώσεων, εφόσον είναι έγγαμοι, αλλά απαντά και στη σύγκριση που κάνουν οι ίδιοι με τους μοναχούς,⁵⁵ λέγοντας ότι απασχολούνται στον ναό και την εκπλήρωση των λατρευτικών τους καθηκόντων που τους αποσπούν από τα

ἀπεστένωσε, πρὸς ζημίας καὶ ἀλλοκότους ἐξόδους καὶ κώμας καὶ τὰς πόλεις ἡμῶν συνελάσσασα, καὶ συνάντημα παρὰ προσδοκίαν, οἶμαι μηδένα τῶν καὶ ποσῶς συνιέντων ἀμφαγνοεῖν· ὅτι δὲ πάλιν οὐκ ἀλλαχόθι, ἀλλ' ἐκ τῶν ἡμετέρων καὶ βίᾳ ἐρανίζεσθαι τὰ πρὸς ἔξοδον ὅπωςδὴποτε ἀρνηθεῖν οὐδεῖς· Boogramra 1982, 92, 94· Παχυμέρης, 4.715.23-24: Ὁ δὲ πατριάρχης τὴν τοῦ καιροῦ δυσκολίαν προεβάλλετο.

52. Πρβ. Παχυμέρης, 4.715.18-19· 4.717.32-33· 4.719.12.

53. Πρβ. Παχυμέρης, 4.719.11-12, 18.

54. Κατά τον Boogramra 1982, 171-72, ο Αθανάσιος είχε παρόμοιες, ή ακόμη μεγαλύτερες απαιτήσεις από τους μοναχούς για παρουσία τους στις ακολουθίες· προσπάθησε να επιβάλει μια πειθαρχία βασισμένη σε μοναχικά πρότυπα, ωστόσο είχε συνείδηση και της ανάγκης για ελαστικότερη μεταχείριση των κοσμικών κληρικών.

55. Πρβ. Παχυμέρης, 4.723.1-26.

βιωτικά μόνο δύο ώρες την ημέρα (επ. 1.49, επ. 5.24-25)· μάλιστα γι' αυτούς η προσευχή θα πρέπει να προέχει έναντι κάθε άλλης ασχολίας της κοσμικής ζωής τους. Οποιαδήποτε απουσία των ιερουργών ή όσων άλλων συμμετέχουν στις ακολουθίες του πατριαρχικού ναού θα πρέπει να δηλώνεται στον πρωτεύοντα κληρικό και μπορεί να δικαιολογηθεί μόνο με βάσιμο λόγο, κάποια έκτακτη ανάγκη ή βαριά αρρώστια (επ. 2.38-40, επ. 3.33, επ. 4.26-27, επ. 5.25-27, επ. 6.81, επ. 8.43-44). Ο Αθανάσιος προφανώς θα είχε ακούσει διαφόρων ειδών δικαιολογίες από κληρικούς που δεν προσέρχονταν στις ακολουθίες και φρόντιζαν να επινοήσουν ένα εύλογο πρόσχημα όπως αυτό της αρρώστιας (επ. 5.34 *μάτην αὐτὸ ἐπιφημίζειν ἀσθένειαν*).

Όσον αφορά τις τιμές και τα αξιώματα (επ. 2.20-21, 77-78, επ. 4.37, 56, 67)⁵⁶ εξαρτώνται από την αρετή των κληρικών και από την ενεργή άσκηση των λειτουργικών τους υποχρεώσεων (επ. 5.25, επ. 6.14-17), όχι από αναγκαιότητα, ή από την αρχαιότητά τους, ούτε μόνο από τον τίτλο και την ονομασία τους (επ. 1.31-32, επ. 2.8, επ. 3.37, επ. 5.27-28, επ. 10.57-58). Τονίζει την ιερατική πλευρά των καθηκόντων τους και δεν θεωρεί καθόλου αυτονόητο ότι τα οφφίκια ή τα πατριαρχικά τους αξιώματα ήταν αρκετά για την πληρωμή μισθού.⁵⁷ Ο καθένας θα πρέπει ακριβώς να δικαιολογεί τον ιερατικό του βαθμό: *τὰ ὀφείλοντα τῷ ἐκάστου βαθμῷ, ἱεραῖσθαι τῷ ἱερεῖ, διακόνῳ τὸ διακονεῖν, τῷ ψάλτῃ τὸ ψάλλειν, ἀναγνώστη τὸ ἀναγιγνώσκειν* (επ. 1.59-61, επ. 2.20-21, επ. 3.17-19, επ. 4.24)· γι' αυτό τον λόγο η θέση τους είναι μόνο δίπλα στο ιερό βήμα (επ. 6.20-21).

Σε άλλο σημείο υπονοείται κάποια μορφή οικονομικών ατασθαλιών από πλευράς των κληρικών.⁵⁸ Τέλος ο κλήρος κατηγορείται ότι παρουσιάζει ως αιτία της αμέλειάς του το γεγονός ότι δεν παίρνει μισθούς (επ. 10.36-37).⁵⁹ Κοντολογίς, για τον Αθανάσιο, ο κλήρος χρειάζεται να αποτελεί παράδειγμα για όλους τους πιστούς, τόσο με τη συμπεριφορά, όσο και με τη διδασκαλία του (επ. 2.13-17).

Ως μόνο αποτελεσματικό μέτρο για τη διόρθωση όλων των παραπάνω μπορούσε να εφαρμοσθεί η στέρηση ή η κατ' επιλογήν καταβολή των

56. Πρβ. Παχυμέρης, 4.719.1-8.

57. Παρόμοια στάση είχε υιοθετήσει ο Αθανάσιος απέναντι στους επισκόπους και τους μητροπολίτες που παρέμεναν στην Κωνσταντινούπολη και φαίνεται να είχαν οικειοποιηθεί εκκλησιαστικές περιουσίες σχεδόν ως ιδιωτικές επιχειρήσεις· αποκλείεται να τους δώσει μισθό ως «επιβράβευση» για τις ταραχές που προκάλεσαν στην εκκλησία: *εἰ γὰρ διότι τὴν ἐκκλησίαν οὗτοι ἐτάραξαν καὶ ταρασσουσι, μισθοὶ αὐτοῖς ἐποφείλονται, τοῦτο δύνανται ποιεῖν καὶ οἱ ἕτεροι, καὶ μάλιστα σήμερον. εἰ δὲ θέλομεν τούτους τελεῖν, ἀπέμεινε εἰς τὴν βασιλείαν σου· ἐγὼ γὰρ οὐδέποτε τοῦτο ποιήσω* (βλ. Talbot 1975, 25.21-25).

58. Βλ. επ. 6.18-19.

59. Παχυμέρης, 4.719.14-19.

αποδοχών· ίσως αυτό απέμενε ως το ισχυρότερο όπλο στα χέρια του πατριάρχη, για να ασκήσει πίεση προς την κατεύθυνση που επιθυμούσε.⁶⁰ Η παύση του μισθού θα ήταν αναπόφευκτη, εφόσον δεν ασκούσαν τα καθήκοντά τους· αν βέβαια η κατάσταση άλλαζε, θα πληρώνονταν σύμφωνα με τον παλιό τρόπο, το μισό ποσό τον Σεπτέμβριο και το μισό τον Μάρτιο (βλ. σχόλια, επ. 1.62-64, επ. 2.81-82, επ. 3.46-49, επ. 11.2, 24-25). Όσοι, αντίθετα, παρέμεναν εντελώς αδιάφοροι, δε θα λάβαιναν τίποτα.

Τελικά, όπως εύστοχα παρατηρεί η Παπαγιάννη, «το επίκεντρο της διαφωνίας δε βρισκόταν τόσο στο ύψος της καταβαλλόμενης αμοιβής όσο στις προϋποθέσεις της»,⁶¹ στις απαιτούμενες υποχρεώσεις των κληρικών. Φυσικά όροι όπως *ρόγα*, *οικονομία*, *σιτηρέσια*, *πρόσοδοι*, *μισθοί*, σε πολλά σημεία των κειμένων του Αθανασίου, όπως ήδη αναφέραμε παραπάνω, μαρτυρούν την οικονομική φύση της διαμάχης. Ανεξάρτητα από την ακριβή σημασία των παραπάνω οικονομικών όρων, ο Αθανάσιος πρωταρχικά απαιτούσε ακέραιες υπηρεσίες, αντάξιες δύο πραγμάτων, του ιερατικού βαθμού και του εκκλησιαστικού οφφικίου που ενδεχομένως απολάμβαναν οι κληρικοί.⁶²

Στα τελευταία γράμματα της ομάδας ο πατριάρχης υιοθετεί μια ηπιότερη στάση. Ο ίδιος πληροφορεί τον Ανδρόνικο Β΄ για την άθλια κατάσταση του κλήρου και ζητά την παρέμβασή του και τη χορήγηση έστω μισού μισθού κατά την τακτή χρονική στιγμή (Μάρτιο ή Σεπτέμβριο) για όσους εκπληρώνουν τα καθήκοντά τους (επ. 6.44-47) παρά τη μη συμμόρφωση των υπόλοιπων κληρικών (επ. 6.53). Η διαπραγμάτευση περνά σε νέα φάση, όταν η οικονομική ανέχεια κάνει επιτακτική την εξεύρεση λύσης· ο Αθανάσιος προτείνει συμφωνία και υπόσχεται απόδοση μισθών σε όσους προσέλθουν στην εκτέλεση των υποχρεώσεών τους (επ. 6.56-61). Σε επόμενη επιστολή του ζητά από τον κλήρο έναν διαχειριστή των εσόδων της Αγίας Σοφίας, απ' όπου τελικά θα πληρώνονται και οι ίδιοι (επ. 8.32-35). Αν δεν δέχονται και αυτήν τη λύση, η τελική του ετυμηγορία ούτως ή άλλως υπόσχεται πληρωμή με βάση τις τακτικές περιόδους καταβολής του μισθού κατά τον Μάρτιο και το Σεπτέμβριο σε όσους εκπληρούν ανελλιπώς τα καθήκοντά τους (επ. 8.37-42). Απ' ό,τι φαίνεται από ένα γράμμα του Θεοφύλακτου Λιβδίκη, άρχοντα των εκ-

60. Βλ. επ. 6.8-9.

61. Παπαγιάννη 1986, σσ. 115-6. Η ένσταση του Booramra 1982, 101-102 στην άποψη του Βρυώνη ότι και η διαμάχη με τους επισκόπους είχε μόνο οικονομικά κίνητρα, ενισχύει ακόμη περισσότερο την παραπάνω άποψη της Παπαγιάννη.

62. Βλ. επ. 4.49-50: τὸ προσήκον τῷ τούτου βαθμῷ διακόνημα, ἢ τὸ προσήκον τῷ ὀφφικίῳ λειτούργημα.

κλησιών (επ. 7), ο κλήρος αποδέχθηκε τον συμβιβασμό, και ο ίδιος ο Λιβδίκης ανέλαβε, ίσως, την παραπάνω έμπιστη θέση.

3. ΟΙ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

α. Η κριτική έκδοση

Κοινό κριτήριο επιλογής για την κριτική έκδοση των ένδεκα επιστολών υπήρξε το ζήτημα της διαμάχης του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ με τον κλήρο της Αγίας Σοφίας γύρω στα χρόνια 1306 και 1307.⁶³ Το θέμα της συγκεκριμένης διαμάχης έχει απασχολήσει ως τώρα την έρευνα.⁶⁴

Η Talbot με αφορμή ένα χωρίο από μία εκδεδομένη από την ίδια επιστολή επισημαίνει τη συγκεκριμένη ομάδα επιστολών,⁶⁵ ενώ μέρος αυτών των επιστολών έχει εντοπιστεί και στην περιγραφή του βασικού κώδικα V της έκδοσής της.⁶⁶ Εντούτοις η Talbot περιγράφει τις επιστολές στα ff. 204-205v, 205v-207 γενικά ως γράμματα προς τον κλήρο, χωρίς να τα συσχετίζει με τα γράμματα στα ff. 219-219v, 220-220v, 220v-221v, που αφορούν επίσης τη συγκεκριμένη διαμάχη.⁶⁷

Η πρώτη επιστολή της παρούσας έκδοσης με τίτλο *Τὰ γράμματα τῶν κληρικῶν* επισημαίνεται και από τον Laurent στην καταγραφή του των κειμένων του Αθανασίου· και εδώ δεν ταυτίζει τις υπόλοιπες σχετικές με την υπόθεση της Αγίας Σοφίας επιστολές του πατριάρχη, παρόλο που έχει συντάξει τις περιλήψεις τους.⁶⁸ Οι αταύτιστες επιστολές χαρακτηρίζονται απλώς ως αχρονολόγητες. Ο Laurent (αρ. 1661) θεωρεί ως χαμένα τα γράμματα του πατριάρχη για τα οφφίκια της Μεγάλης Εκκλησίας και δεν τα συσχετίζει με τις περιλήψεις του με αριθ. 1763, 1772 και 1773. Ο Failler αντίθετα συνέδεσε επιτυχώς περισσότερα γραμμάτα του Αθανασίου με το «θέμα της αμοιβής» των αρχόντων της εκκλησίας.⁶⁹

63. Για τον χρόνο συγγραφής της ομάδας των ένδεκα επιστολών, βλ. επ. 1, σχόλια.

64. Βλ. τη βασική βιβλιογραφία που ασχολείται ακριβώς με το θέμα: Talbot 1973, 25-26· Talbot 1975, xxiv· Boojamra 1982, 129-34· Παπαγιάννη 1986, σσ. 113-22. Δευτερεύουσες απλές αναφορές υπάρχουν στον: H. G. Beck, *Byzantinisches Lesebuch*, Μόναχο 1982, 67, 214, 232 κ.ε.

65. Talbot 1975, 79.8-14: *καὶ τῶν τοῦ κλήρου ὀλίγων τινῶν ἀφηγιαζόντων τῆς ἐκκλησίας, καὶ ὡσπερ οὐ κατὰ χρέος, κατὰ δὲ χάριν εἰσερχομένων, ὅτε καὶ βούλονται καὶ ὡς βούλονται, καὶ ἄλλους ἐκδιδασκόντων τὸ αὐθαδές, τὸ μήτε ὑπηρεσίαν ἀποπληροῦν, μήτε στολῆ ἀρμοδίῳ τῇ ἐκκλησίᾳ καθωραϊζέσθαι· ἀλλὰ πρὸς μέμψεις καὶ γογγυσμοὺς τὴν διάνοιαν ἔχοντες, ἔνεκεν ὀφφικίων καὶ ῥόγας ὑπὲρ ὧν οὐ κεκοπιάκασιν, ὡς ἀδικούμενοι τὰ μεγάλα καταστενάζουσι.*

66. Βλ. SIGLA της παρούσας έκδοσης.

67. Talbot 1975, xxxiv-xxxv.

68. Βλ. V. Laurent, *Les Regestes des Actes du patriarchat de Constantinople*, τ. 1, τεύχ. 4: *Les Regestes de 1208 à 1309*, Παρίσι 1971, 1660, 1767-1771 (στο εξής: Laurent, *Regestes*).

69. Παχυμέρης, 4.715 σημ. 14.

Η δικιά μας μελέτη θα περιοριστεί σε ένδεκα γράμματα, τα οποία μπορέσαμε να εντοπίσουμε ότι σχετίζονται με την εν λόγω σύγκρουση στο περιβάλλον του πατριαρχικού ναού της εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως.⁷⁰ Επτά απ' αυτά (επ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8) αποτελούν επιστολές του πατριάρχη προς το σύνολο του κλήρου της Αγίας Σοφίας. Οι επ. 3-6 απευθύνονται *τοῖς τοῦ κλήρου*· η επ. 8 αποστέλλεται *πρὸς τοὺς ἀποδυσπετοῦντας τοῦ κλήρου*, ενώ στον τίτλο της επ. 3.2 εμφανίζεται ως επιπλέον συνδετικό στοιχείο η φράση *ἐν τῇ Μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ*. Ένα γράμμα (επ. 11) απευθύνεται ειδικότερα στους *ἀρχοντες τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας* και η επ. 7 έχει αποσταλεί ως υποσχετικό γράμμα από τον Θεοφύλακτο Λιβδίκη, *ἀρχοντα των εκκλησιών* (προφανώς της Αγίας Σοφίας), προς τον Αθανάσιο. Τέλος, η επ. 9.1-2 έχει αποσταλεί κατά πάσα πιθανότητα από τον Αθανάσιο προς τον Ανδρόνικο *διὰ τὴν ῥόγαν τῶν κληρικῶν*, όπως και η επ. 10.1-2 έχει επιδοθεί από τον πατριάρχη προς τον αυτοκράτορα *διὰ τὴν πενίαν τῶν κληρικῶν*.

β. Η χειρόγραφη παράδοση

V = *Vaticanus gr. 2219*

Η παρούσα κριτική έκδοση βασίζεται κυρίως στο κείμενο του χαρτώου κώδικα *Vaticanus gr. 2219* του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, χειρογράφου το οποίο περιέχει κατ' αποκλειστικότητα έργα του Αθανασίου.⁷¹ Τα φύλλα που περιέχουν τις επιστολές (επ. 1-11) περιέχονται στο τρίτο μέρος του κώδικα,⁷² ξεκινούν από το f. 204 έως το f. 207v (επ. 1-2), και

70. Ο Boojamra 1982, 132, υποστηρίζει ότι «ο πατριάρχης Αθανάσιος παραπονέθηκε προς τον κλήρο της Αγίας Σοφίας σε περίπου δώδεκα γράμματα», και, με τις αμέσως επόμενες αναφορές του σε απόψεις του Αθανασίου, φαίνεται να συμπεριλαμβάνει και το γράμμα που απαντά στα φφ 207v-209v του V, το οποίο επίσης είχε αποσταλεί προς τον κλήρο της Αγίας Σοφίας, αλλά αφορούσε το θέμα της ανέλιξης τους στον βαθμό του αρχιερέα: το παραπάνω γράμμα δεν εμπίπτει στην ομάδα όσων έργων σχετίζονται με τη διαμάχη και γι' αυτό δεν συμπεριλαμβάνεται στην παρούσα έκδοση. Όπως δείχνουν οι πρώτες σειρές του (V f. 207v, incipit: *Λόγος ὅτι πολλὸς ἐκ μακροῦ ἐξηχεῖται ὡς ὅτι τινὲς τῶν τοῦ κλήρου τῆς Μεγάλῃς Σοφίας Θεοῦ ἀηθίζονται πολλαχῶς ὅτι μὴ καὶ χειροτονίας ἐπιλαγχάνουσιν ἱεραρχικῆς οἰόμενοι μὴ ἐξ ἀρετῆς τὸν βαθμὸν, ἀλλ' ἐκ κληρώσεως ἐπιγίνεσθαι*) απευθύνεται προς τον κλήρο της Αγίας Σοφίας θίγοντας το θέμα της χειροτονίας του ως αρχιερείς, χωρίς εντούτοις να μπορούμε να εντοπίσουμε με ακρίβεια την κατηγορία για φιλενωτική στάση του κλήρου την οποία ο Boojamra βλέπει μέσα στο ίδιο έργο (Boojamra 1982, 42). Ίσως η κατηγορία αυτή αφορά άλλο έγγραφο υπογεγραμμένο από τον κλήρο και δημοσιευμένο στον V. Laurent - J. Darrouzès, *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Παρίσι 1976, σσ. 468-473.

71. Βλ. S. Lilla, *Biblioteca Apostolica Vaticana, Codices Vaticani Graeci: codd. 2162-2254*, Βατικανή Βιβλιοθήκη 1985, 212-23, και Talbot 1975, xxxiii-xxxvii.

72. Πιθανόν τμήμα αυτόγραφο του ίδιου του πατριάρχη Αθανασίου του Α' βλ. τα επιχειρήματα στο σχετικό κεφάλαιο για τη χειρόγραφη παράδοση της διδακτορικής μου διατριβής.

συνεχίζονται μετά το f. 214v έως το f. 222 (επ. 3-11).⁷³

A = *Alexandrinus gr. 288 (911)*

Το δεύτερο χειρόγραφο, ένας χαρτώος κώδικας υστερότερος, αλλά επίσης του 14ου αιώνα και πολύ πιθανόν απόγραφο του κώδικα V, ο *Alexandrinus gr. 288 (911)* περιλαμβάνει τέσσερα γράμματα της ομάδας προς τον κλήρο της Αγίας Σοφίας στα ff. 193-197v (επ. 3-6). Αποτελεί τον δεύτερο σημαντικότερο κώδικα της χειρόγραφης παράδοσης των έργων του Αθανασίου και περιέχει τουλάχιστον τριάντα πέντε έργα του πατριάρχη. Ενώ, λοιπόν, για τα υπόλοιπα έργα γνωρίζαμε το περιεχόμενο τους μόνο από τον κώδικα V, αποκτήσαμε ένα δεύτερο μάρτυρα της παράδοσής τους, ο οποίος πιθανόν είχε μείνει ως τώρα στην αφάνεια, λόγω της ελλιπούς περιγραφής του στον κατάλογο του Μοσχονά για το τμήμα το οποίο περιέχει τα έργα του Αθανασίου.⁷⁴

4. ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΩΝ ΕΝΔΕΚΑ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ

SIGLA

I. CODICES

A	<i>Alexandrinus gr. 288</i>
V	<i>Vaticanus gr. 2219</i>

II. VIRI DOCTI

L	Laurent
---	---------

III. CETERA

⟨ααα⟩	<i>litterae adiciendae</i>
†ααα†	<i>locus insanus</i>
ac (post codicis siglum)	<i>ante correcturam</i>
add.	<i>addidi, addidit</i>
cf.	<i>confer</i>
l.c.	<i>locus communis</i>
pc (post codicis siglum)	<i>post correcturam</i>
Vr	<i>codicis V rubricator</i>

73. Στα ενδιάμεσα φύλλα (ff. 207v-214v) περιέχονται τέσσερις επιστολές.

74. Βλ. Θ. Δ. Μοσχονάς, *Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας. Κατάλογοι τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης*, τόμος Α΄, *Χειρόγραφα*, Salt Lake City 1965, ν. 288, σσ. 182-187. Η Talbot 1975, xli, βασίσθηκε στην περιγραφή του Μοσχονά και δεν εντόπισε τα υπόλοιπα ανέκδοτα και δύο θεωρούμενα ως χαμένα έργα του Αθανασίου.

1

Τὰ γράμματα τῶν κληρικῶν⁷⁵

Ὅσον τὸ τοῦ κοινουῦ ναυαγίου τῶν ἐμῶν κακῶν – οἴμοι – κατὰ πάντων χωρῆσαν καθήψατο πάντων, ἡγνόηται μόνοις τοῖς ἐν τὰ φω ἴσως καθεύδουσι, παρ' οὗ σὺν τῷ κόσμῳ τὰ ἑαυτῆς καὶ ἡ ἐκκλησία
5 ἀπώλωλεν,⁷⁶ ὡς ἔνθεν καὶ τοῖς τοῦ κλήρου πρὸς πορισμὸν καταλειφθῆναι μηδὲ βραχύ, ἐκεῖθεν καὶ μόνον ποριζόμενοι μικρόν.

Ἄνθ' ὧν ἐπωφείλετο μᾶλλον τῶν ἄλλων ἀνθρώπων ἡμῶν ἢ πρὸς τὰ κρείττω ἐπιστροφῇ καὶ δέει παραρριπτεῖσθαι τῷ οἴ-
κῳ Θεοῦ, κατανύξει καὶ στεναγμῷ καὶ εὐχαῖς καὶ λιταῖς λύσιν εἴπερ
10 ποτὲ τῶν ἀνιάρων ἑαυτοῖς καὶ τῷ κόσμῳ ἐξαιτουμένους καὶ μὴ μᾶλλον κατάγεσθαι πρὸς τὸ καταφρονητικώτερον ὡς εἰ καὶ ποτε συναχθῶμεν, συνηθεία οὐ ζέσει πρὸς τὸ χεῖρας ἐπάρασι ὁσίους ἐν προσευχῇ ἀνοθεύτω καὶ εἴθε μὴ λοιδορίαις καὶ μέμψει καὶ γογγυσμῷ καὶ ῥαστώνῃ.
Κάντεῦθεν ἡ ὀρωμένη καὶ νοουμένη τῆς ἐκκλησίας ὠραιότης παρήκμασε
15 τῆς πρεπούσης αὐτῇ εὐλαβείας καὶ εὐταξίας ὡς μήτε πρὸς τὸ κοπάσαι τὴν ἀπειλὴν τὰς εὐχὰς ἐπιτεῖναι παρισταμένους ἐν τρόμῳ τοῦς

1: V 204-205 v.

2 CPG Apost. 9.96 3-4 Ps. 87.6 7-8 I.c.Phot. Ep. et Amph. 252.15 8-9 Ps. 83.11 9-10 I.c.Chrys. in Ps. 101-107 (PG 55.668.58) 12 Ecclus. 46.2 16 I.c.Jo. D.B.J. 294.15.16 (Mattingly-Woodward); Sym. N. Theol. Hymn. 38.40 (Kambylis)

75. Ο Laurent (*Regestes*, 1660) ορθά αναγνωρίζει πίσω από τον παραπάνω τίτλο τις επιστολές προς τον κλήρο της Αγίας Σοφίας. Τοποθετεί το πρώτο γράμμα αμέσως μετά την άφιξη του μικρού Φερδινάνδου στην Καλλιόπολη τον Απρίλιο του 1307 (που αναφέρεται από τον Παχυμέρη αμέσως πριν το γράμμα των κληρικῶν της Αγίας Σοφίας), ως terminus post quem για τη συγκεκριμένη ομάδα γραμμάτων του πατριάρχη. Ο πληθυντικός της λέξης «γράμματα» μας υποψιάζει ότι ο πρωτότυπος τίτλος αναφέρεται στο σύνολό τους και όχι μόνον στην πρώτη επιστολή της παρούσας έκδοσης. Ο Failler θεωρεί αυτό το πρώτο γράμμα ως την απάντηση του πατριάρχη προς αυτό των κληρικῶν (Παχυμέρης, 4.714, σημ. 12). Ωστόσο, στο γράμμα του πατριάρχη δεν υπάρχει ρητή μνεία για απάντηση στο γράμμα του κλήρου. Τα πατριαρχικά γράμματα θα πρέπει να συντάχθηκαν στο διάστημα 1306-1307, πριν από το αντίστοιχο γράμμα των κληρικῶν το οποίο παραδίδει ο Παχυμέρης. Η μνεία στο γράμμα του κλήρου για συχνές γραφές του πατριάρχη που είχαν προηγηθεί (Παχυμέρης, 4.717.6) ενισχύει τη χρήση του χρονικού ορίου που δίνει ο Laurent ως terminus ante parά ως terminus post quem.

76. Ως ένα από τα βασικά επιχειρήματα του Αθανασίου που εμποδίζουν την καταβολή μισθών προβάλλει η δυσκολία των καιρών και οι συμφορές της αυτοκρατορίας· η φράση τὰ ἑαυτῆς αναφέρεται σε απώλεια οικονομικών πόρων από εκκλησιαστικές περιφέρειες που πλέον δεν υπάγονταν στη διοίκηση της Κωνσταντινούπολης. Με τη λέξη κόσμος δεν είναι ξεκάθαρο αν εννοείται ο πλούσιος διάκοσμος, ο υλικός εξοπλισμός των εκκλησιῶν, ἢ απλῶς ἡ ανατροπή της τάξης στις ακολουθίες της Μεγάλης Εκκλησίας. Πάντως, στην ίδια επιστολή (επ. 1.14-15) οι ὅροι ὠραιότης καὶ εὐταξία ενισχύει περισσότερο την κατανόησή του ως παραμέληση της εκκλησιαστικῆς τάξης.

- 204v πλείστους, μηδ' ὡς ἔτυχε ταῖς ἐξ ἔθους συνάξεσι κἄν συναθροίζεσθαι, ἢ ὑπὲρ ὀφειλούςσης || παραστάσεως εἰς Θεόν, ἢ δι' ὧν ἐξ αὐτῆς ἐν ἰδίῳ καιρῷ ἀπεκέρδισεν ἕκαστος.
- 20 Ἄλλ' οἴμοι ὁπότε καὶ συναχθῶμεν, ψιθυρισμῶ καὶ ὄκνῳ καὶ γογγυσμῶ κἄν τούτοις, ὡς ἴνα τᾶλλα ἐάσω, ἀδημονοῦντες ἡμεῖς μὴ ἐξίτηλα τὰ καλὰ καὶ τῆς στάσεως καὶ τῆς ὑμνωδίας καὶ βαθμῶν καὶ ὑπηρεσίας παραρρῦῃ λήθης ἀμαυρωθέντα βυθοῖς, καὶ πειραθῶμεν καὶ ἔνεκεν τούτων ἀγανακτήσεως, κεκρίκαμεν πάντα πιστὸν ἐξαιτεῖν καὶ
- 25 γονυπετεῖν, ἀφορᾶν πρὸς ἐπιστροφὴν. Ὡν ἔνεκεν πιεζόμεθα τοὺς τοῦ κλήρου καὶ μάλιστα ὡς ἂν πρὸς τὸ πρέπον διαναστῶμεν καὶ ἀνανηψώμεν καὶ διπλῆς σωτηρίας ἐξίλασμον ἐξαιτῶμεθα εὐεργετοῦντες ὑμᾶς καὶ τὴν ἐκκλησίαν, εἰ δέ που καὶ παροχὴν ἐξαιτεῖν πρὸς τῆς ἐκκλησίας ὑμᾶς εἰς παραμυθίαν ἀνελλιπῶς προσεδρεύοντας, καὶ ταύτην ἐν ταπεινώσει πρὸς
- 30 τὸν καιρὸν ὑπὲρ ὑπηρεσίας καὶ προσεδρείας ἀνελλιποῦς πεπληρώκαμεν, οὐχὶ τὸ μόνον ὀνομασθῆναι τοῦ κλήρου ἀρκοῦν λογιζέσθαι πρὸς ἀπαίτησιν.
- Διὰ ταῦτα τῶ δυναμένῳ καὶ βουλομένῳ τῶ τεθέντι τῆς ἐκκλησίας ἀποπληροῦν λειτουργήματι εὐλαβεῖ καταστάσει καὶ νηφούσῃ σχολῇ μικρῶ
- 35 καὶ μεγάλῳ ἐγρηγορέναι ὑποσχομένῳ αἰεὶ καὶ μάλιστα πάσῃ κυριωνύμῳ καὶ ἑορτῇ, ὑποσχόμεθα τὸ συμφωνηθὲν ἐκπληροῦν σὺν Θεῷ, εἰ μόνον εἰς δόξαν διαναστῶμεν Θεοῦ ἑορτῇ καὶ λιταῖς, ἔσπερινῶ καὶ ὄρθρω καὶ λειτουργίᾳ, ἀσθενείας ἢ βίας ἀπαραιτήτου ἐκτός, ἀλλὰ μὴ ὅτε καὶ βούλεται, ὡς τὸ πρῖν, πρὸς τὸ μέσον ἢ καὶ τὸ τέλος ἢ οὐδαμῶς, καὶ στολῇ ἱερο-
- 205 40 πρεπεῖ, οὐχ ὡς ἔτυχε, καὶ συνάξει || ἐν πάσῃ διηνεκῶς ὡς ὑπόχρεως. Καὶ μὴ μάτην κομπάζειν τῷ βρεφόθεν τῷ κλήρῳ καταλεγῆναι,⁷⁷ ἀλλ' ἐν ἔργῳ δεικνύειν τὸ ὑπρέτημα. Ποία γὰρ χάρις νηπίῳ ἀναισθήτῳ τυχόντι τοῦ θεοῦ λουτροῦ, εἰ μὴ ἀποπληροῖ ἀνδρυνθὲν τὰ ὀφείλοντα τῷ βαπτίσματι; Οὕτω καὶ τοῖς τοῦ κλήρου εὐλαβεῖα προσήκει σεμνύνεσθαι καὶ
- 45 ἐκπληρώσει ὑπηρεσίας ἀνελλιπεῖ τοῦ βαθμοῦ, καὶ τότε μὴ αὐθαδῶς, ἀλλ' εὐγνωμόνως πρὸς τὴν διπλὴν ὀφειλήν.⁷⁸

21-23 Greg. Naz. or. 44.1 (PG 36.608A)

43 ἀνδρυνθέν sic. V

77. Ο κλήρος χρησιμοποιεῖ ὡς ἐπιχείρημα γιὰ νὰ καταβληθῶν οἱ μισθοὶ τοῦ τὴν πολὺχρονη ὑπηρεσία τοῦ στα ἐκκλησιαστικὰ αξιώματα (Παχυμέρης, 4.725.3-4: ἀλλ' ὡς προὔπηργμένων πόνων τε καὶ καμάτων πολυχρονίων ἀντέκτισιν). Ο πατριάρχης ἐντούτοις ἀντιμετωπίζει με ἐκδηλὴ εἰρωνεία τὸ ἀβάσιμο, ὅπως τὸ θεωρεῖ, ἐπιχείρημά τοῦς, ἀφοῦ οὐσία γιὰ τὸν ἴδιο ἀποτελεῖ μόνον τὸ ἔργο ποῦ ἐπιτελοῦν οἱ κληρικοὶ (πρβ. ἐπ. 3.37-38· ἐπ. 10.57-59).

78. Ἐννοεῖ τὴν ὑποχρέωση τοῦ κλήρου τόσο λόγῳ τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ βαπτίσματος, ὅσο καὶ τοῦ «δεύτερου βαπτίσματος», τῆς χειροτονίας τοῦς.

Εἰ γὰρ ὅλην ἡμέραν καὶ νύκτα τὴν σύναξιν ἐποιούμεθα πρὸς Θεόν, εἶχεν ἂν δυσφορεῖν ὁ βιωτικός, νῦν δὲ τί μέγα ἡμέραν ὅλην καὶ νύκτα φροντίζειν τοῦ οἴκου, ὥρας δὲ δύο ἔνεκεν ψαλμωδίας καὶ προσευχῆς καὶ
 50 χάριν τοῦ διδομένου ἀπονέμειν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀνελλιπῶς; Καθὰ καὶ τὸ τοῦτοις διδόμενον γράμμα πρὸς σύστασιν ὑφηγεῖται συχνῇ προσεδρεία καὶ συντόνῳ δεήσει ἀποδιδόναι Θεῷ τὰς εὐχάς, ὅπου πολλοὶ καὶ τῶν κοσμικῶν ἀνελλιπῶς ἐκπληροῦσι μὴ λαμβάνοντες παρὰ μηδενός,⁷⁹ καὶ μίσθιοι ἄλλιν ἀργυρίου ὀλίγου συμφωνηθέντος εἰ μὴ περάνωσι τὴν ὑπη-
 55 ρεσίαν ἀπαραλείπτως, ἀποπίπτουσι τοῦ μισθοῦ, καὶ μικροῦ ὀψωνίου οἱ στρατευόμενοι χωροῦσι καὶ μέχρῃς αἵματος.⁸⁰

Ἴνα δὲ ῥαθυμίας καὶ γογγυσμοῦ λυτρωθῶσι τοῦ κλήρου, ὅσοι καὶ βούλονται, τῶν ἀπευκταίων καὶ ὀλεθρίων, ἔφορος ἔστω καὶ δικαστὴς ἀνὰ μέσον ἡμῶν καὶ ὑμῶν ὁ Θεὸς τοῦ παραινεῖν ἀπροφασίστως ὑμᾶς τὰ ὀφεί-
 60 λοντα τῷ ἐκάστου βαθμῷ, ἱεράσθαι τῷ ἱερεῖ, διακόνῳ τὸ διακονεῖν, τῷ φάλλῃ τὸ φάλλειν, ἀναγνώστη ἀναγιγνώσκειν καὶ τοσοῦτον εὐγνωμονεῖν εὐλαβῶς ὡς πάσῃ δυνάμει τὴν ὀφειλὴν ἐκπληροῦν. Τῆς δὲ ῥόγας ὑμῖν τὸ
 205v ὀφείλον ἐκάστῳ ἀπαραλείπτως ἀποτίνυμεν ἡμεῖς ἡμίους μετὰ ἢ τὴν ὕψωσιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ καὶ ἡμίους τῇ Διακαινησίμῳ,⁸¹ ὡς μήτε τὸ
 65 δόμα ἡμᾶς κολοβοῦν ἢ τὸν καιρὸν παρατρέχειν, μήτε τινὰς ἐξ ὑμῶν ὕστε-

56 Hebr. 12.4

51 προσεδρία V 61 ἀναγνώστη V 64 διακαινησίμω V

79. Εἰδὼ ὑπάρχει ἀναφορά σε γράμμα τοῦ Αθανασίου που εἶχε ἤδη σταλεῖ πρὸς τὸν κλῆρο καὶ τόνιζε ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς κοσμικοὺς προσεύχονται χωρὶς μάλιστα νὰ εἰσπράτ-
 τουν καμιά ἀμοιβή. Ἡ ιδέα ὄντως συναντάται σε ἄλλο γράμμα (ἐπ. 2.3-4, 11-12), ὅπου ἡ
 προσευχὴ παρουσιάζεται ὡς ὀφειλὴ ὅλων τῶν πιστῶν, ὄχι ὡς ἰδιαίτερος λόγος πληρωμῆς
 μόνο γιὰ τοὺς κληρικοὺς. Ὑποθέτουμε συνεπῶς ὅτι ἡ ἐπ. 2 εἶναι ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολὴ καὶ
 προηγείται λίγο χρονικὰ τῆς ἐπ. 1. Ἡ σειρά τῶν ἐργῶν στὸν V δὲν ἀντιστοιχεῖ στὴ χρονο-
 λογικὴ σειρά σύνθεσής τους.

80. Ἡ υποχρέωση αὐτοθυσίας καὶ οἱ υποχρεώσεις τοῦ κληρικοῦ παραλληλίζονται συχνά
 με αὐτές τοῦ στρατιώτη (πρβ. ἐπ. 2.8-10, ἐπ. 4.6-8). Ὁ κλῆρος ἔχει επικαλεσθεῖ τις περιο-
 ρισμένες δυνάμεις τοῦ στο γράμμα πρὸς τὸν πατριάρχη: εἰς τὸ λοιπὸν στρατολογούμεθα
 ταύτην δὴ τὴν πνευματικὴν στρατείαν, εἰ ὀρέγεσθε, πλὴν κατὰ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς δυνά-
 μεως, καὶ μὴ ἀναγκαστῶς οὕτω καὶ μετ' ἐπιταγμάτων μειζόνων (Παχυμέρης, 4.723.28-30).
 Διακρίνεται τουλάχιστον διάστασι ἀπόψεων ἀνάμεσα στὸ μέχρῃς αἵματος που ζητᾷ ὁ Αθα-
 νάσιος καὶ τὸ ἐνδεχόμενον τῆς δυνάμεως που προσφέρει ὁ κλῆρος.

81. Σύμφωνα με τὴν Παπαγιάννη 1986, σσ. 112, 210 σημ. 48) ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ
 Παχυμέρη, 4.719.26-27, φαίνεται ὅτι εἶχε καθορισθεῖ ἡ καταβολὴ τοῦ μισθοῦ σε δύο δόσεις:
 μία κατὰ τὴν εβδομάδα τῆς Διακαινησίμου καὶ μία κοντὰ στὴ γιορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ
 Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου), πρακτικὴ που εἶχε επικυρώσει με χρυσόβουλλο λόγο τοῦ
 ο προηγούμενος αυτοκράτορας, Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγος. Στὸ παρὸν χωρίο ἰσχύει ὁ ἴδιος
 χρόνος πληρωμῆς τῶν κληρικῶν με μίαν ελαφρὰ παραλλαγὴ: πρέπει νὰ ἐννοοῦνται οἱ μισοὶ
 κληρικοὶ καὶ ὄχι τὸ μισὸ ποσὸ, δηλ. γιὰ τοὺς μισοὺς ὁ Μάρτιος καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους μισοὺς ὁ
 Σεπτέμβριος.

ρίζειν ἢ ῥαθύμως συνέρχεσθαι, ὑποσχέσεσι μόναις στερνίζειν⁸² δοκεῖν ἔνεκεν τοῦ λαβεῖν, τὸ δὲ λειτούργημα ὑπερτιθεμένους.

Εἰ γὰρ ἀνύποιστον μισθωτῷ στερεῖσθαι τὸ μίσθωμα, ἐπαχθέστερον τῷ λαβόντι μισθὸν μὴ διδόναι τὸ ὑπηρετήμα. Καὶ εἰ ἄξιος τῆς τροφῆς ὁ ἐργάτης, ἀνάγκη καὶ τοῦ μισθοῦ τὸ λειτούργημα, καὶ τοῖς ἐργαζομένοις τὰ ἱερά ἐσθίειν ἐκ τοῦ ἱεροῦ, οὐ μὴν τοῖς ὀνομασθεῖσιν, ἀνενεργήτους καταφρονήσει ἢ ὄκνω τὸν καιρὸν ὑποτιθεμένους καὶ μηδὲ θείας αἰδεῖσθαι φωνὰς τὸν ἀμελῶς τὸ ἔργον ποιοῦντα Θεοῦ θεμένας ἐπάρατον· τοῦ δὲ ἀπάτη θαρροῦντος λαμβάνειν κατεύξοιτο ἂν τις δικαίως ἐσθίειν καὶ μὴ κορέννυσθαι.⁸³ Ὁ δὲ πλείστου τιμῶν ἑαυτὸν, τὸ δὲ δόμα σμικρύνων, ἀλλὰ τίς ὁ καταναγκάζων τινὰ τοῦ λαβεῖν ὃ μὴ βούλεται, πιστευόντων ἡμῶν τοῖς ἀόκνως σχολάζειν ἐλπίδι καὶ πίστει θελήσασι καὶ ἀπαρалаίπτως, εἰ καὶ ὀλίγη ἢ παροχή, ἀλλὰ χάρις καὶ εὐλογία οὐκ ἐκλείψει τῶν οἴκων ἐκείνων, εἰ μόνον ἐν τῷ ναῷ ἐστῶτες τῆς δόξης, νομίζομεν εὐλαβῶς καὶ πεφυλαγμένως ἐστάναι ἐν οὐρανῷ καὶ ὧδε καὶ ἐν τῷ μέλλοντι.⁸⁴

2

Γράμμα πρὸς τοὺς ὀφθίκια ἀπαιτοῦντας ἢ αὐξήσεις ῥογῶν, ὑπηρεσίας δὲ μὴ ἀποδιδόντας χρεωστικῶς προσηκούσας βαθμῶ, ᾧ ὀνομάζονται.⁸⁵

Εἰ καὶ πᾶσι τοῖς ὀρθοδόξοις λατρείας ἔνεκεν καὶ εὐχῶν πρὸς Θεὸν πυκνὴ μετὰ συντριβῆς ἐν τοῖς θείοις || ναοῖς ἐποφείλεται ἢ εἰσαγωγῆ, ἀλλὰ γε τοῖς τεταγμένοις ἐν κλήρῳ οὐ μόνον διηνεκῆς ἀλλὰ καὶ παντὸς ἀνωτέρα βιωτικοῦ λιτῆ καὶ συνάξει καὶ ἀγρυπνία καὶ πάση λατρεία ἰκε-

69-70 I.Ti. 5.18 70-71 I.Co. 9.13 73-74 Je. 31.10 79-81 Ὁρολόγιον 107 (Saliveros) 68 τῷ μίσθωμα V

2: V 205v-207v.

2 ἀποδιδόντας V

82. Μία ἀπὸ τις σπάνιες λέξεις στα κείμενα τοῦ Αθανασίου.

83. Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν τὸ γράμμα τοῦ ἀναθέματος ἀπὸ τὸν πατριάρχη Αθανάσιο κατὰ τὴν πρώτη παραίτησή του (βλ. A. Failler, «La première démission du patriarche Athanase (1293) d'après les documents», *REB* 50 (1992) 137-162), δὲν ξενίζει ἡ κατὰ κάποιον τρόπο φράση κατάρτα «να τρώνε καὶ να μὴν χορταίνου» που ἀπευθύνει ἐδῶ στον κλήρο. Ὁ Laurent παρανοεῖ τὸ νόημα τοῦ χωρίου «να εἶναι εὐκατάστατοι να τρέφονται, ὄχι για να παρατρέφονται».

84. Ὁ Αθανάσιος ἀντλεῖ στο παρὸν χωρίο ἀπὸ το ἀπολυτίκιο τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὁρθροῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Μεγάλῆς Τεσσαρακοστῆς: Ἐν τῷ ναῷ ἐστῶτες τῆς δόξης σου, ἐν οὐρανῷ ἐστάναι νομίζομεν, Θεοτόκε· πύλη ἐπουράνιε, ἄνοιξον ἡμῖν τὴν θύραν τοῦ ἐλέους σου (Τὸ Μέγα Ὁρολόγιον, εκδ. Μ. Ι. Σαλίβερος, Αθήνα 1930, 107)· δημιουργεῖ ἕνα λογοπαίγνιο με τὴ λέξη ναός: Ἀν οἱ κληρικοί συνεχίζουν να προσφέρουν σωστά τις υπηρεσίες τους στον ναό τῆς Ἀγίας Σοφίας, τον ναό τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ, θα νομίζουν ὅτι βρίσκονται στον οὐρανό.

85. Laurent, *Regestes*, 1763.

10 τικῆ ἀπροφασίστως παρίστασθαι.⁸⁶ εἰ δὲ καὶ τισι μὴ ἀπαραίτητον κρίνεται, τί δηλοῦν τὸ τοῦ κλήρου ἐπισκεπτέσθωσαν ὄνομα, ὅτι καὶ στρατιώτῃ συμπλεκομένῳ βιωτικοῖς καὶ μὴ ὅτε καλεῖ ἐκστρατεία παρίσταται ἔνοπλος, σιτηρέσιον ἢ τιμὴ οὐ δοθείη πρὸς τῷ στρατολογήσαντι.

15 Καὶ τῷ μὲν πολλῷ τοῦ λαοῦ ὀφειλὴ εἰς συναθροισμὸν τοῦ προσεῦξασθαι, τοῖς δὲ γε τοῦ κλήρου οὐκ αὐτόχροημα προσευχῆ, ὃ καθὰ καὶ τὸ ἀναπνεῖν ὀρθοδόξοις χρεῶν, ἀλλὰ δὴ καὶ τοῦ κήρυκας εἶναι πιστοῖς μεγαλείων Θεοῦ καὶ κριμάτων ὑφηγητὰς καὶ εὐταξίας καὶ κατανύξεως τύπον
20 καὶ τῶν μενόντων ἀνθρώποις ἐξ ἔργων ἀηδῶν καὶ τερπνῶν,⁸⁷ καὶ οὐ μόνον αὐτῶν ἐν ἀνδράσιν, ἀλλὰ καὶ παίδων παισὶ καὶ συνεύων πασῶν γυναικῶν τύπον τυγχάνειν παντὸς ἀγαθοῦ, δεικνύντας ὅσον τὸ μέσον τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ τῶν ἐν οἴκῳ λαχόντων παρὰ ρριπτεῖσθαι Θεοῦ, εὐταξία καλλυνομένους καὶ νήψει καὶ προσευχῇ, ὧν γε καὶ χάριν
25 ἐξκουσεῖα⁸⁸ ἐβραβεύθη ἀρχῆθεν τοῖς ἐν τῷ κλήρῳ καὶ βαθμοὶ καὶ φιλοτιμία πρὸς τάξιν ἐκ τῆς διηνεκοῦς προσεδρείας, τῶν ἀμοιβῶν τὸ πολὺ ἐκδεχομένων τῷ μέλλοντι, ὡς εὖ τοῖς ἐκπληροῦσι τὴν ὀφειλὴν πρὸς τὸ ὄνομα.

206v Καὶ μηδὲ τινες εὐρεθεῖεν, Θεὸς τοῦ παντός, τῶν τῆς ἐκκλησίας ἐκείνων τῶν δούλων, οὓς καὶ διχοτομήσειν ἐλθόντα τὸν κύριον καὶ θήσειν ἐκείνων τὸ μέρος μετὰ τῶν ὑποκριτῶν προ||θεσπίζει τὰ ἱερά

18-19 Ps. 83.11 25-26 Mt. 24.51

11 τὸ μὲν πολὺ V 19 καλλυνομένους V 20 ἐξκούσεια V

86. Εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τον Παχυμέρη η «φιλακόλουθη» στάση του Αθανασίου και οι συχνές λατρευτικές συνάξεις σε διαφόρους ναοὺς της πόλης ως θεραπεία για τα κακά που ταλαιπωροῦσαν την αυτοκρατορία. Βλ. σχετικὰ, Β. Γεωργιάδου, «Οἱ λιτανεῖες ως μέσον επικοινωνίας του πατριάρχου Αθανασίου με το ποίμνιο του», *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου* [Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν – ΕΙΕ, Αθήνα 1990] Αθήνα 1993, σσ. 333-346.

87. Ο πατριάρχης ζητά ἀπὸ τον κλήρο να κηρύσσουν τα μεγαλεία του θεοῦ, μια προτροπή που μπορεί να συνδεθεῖ με τη μαρτυρία του Γρηγορά για παρακμή του θεσμοῦ των διδασκάλων κατὰ την περίοδο της ἀνόδου του Αθανασίου στον πατριαρχικό θρόνο: πρότερον γὰρ ἐξ ἀρχαιοτέρων τῶν χρόνων παρεληφθεῖα μετὰ τῶν ἄλλων ηὐτύχει καὶ διδασκάλων ἢ ἐκκλησία· οἱ κατὰ διαφόρους ἡμέρας καὶ τόπους τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐδίδασκον, ὁ μὲν τὰ τοῦ προφήτου Δαυὶδ ἄσματα, ὁ δὲ τὰς τοῦ μεγάλου Παύλου ἐπιστολάς, ὁ δὲ τοὺς εὐαγγελικοὺς τοῦ σωτῆρος νόμους. Καὶ καθ' ἕκαστα πάλιν ὅσοι ἦσαν ἀξίωμα περικείμενοι κατὰ διαδοχὴν ἐκείθεν κατ' οἶκους καὶ πατριὰς εἶπεν καὶ συναυλίας τῶν παροικούντων τὸν θεῖον ἐκήρυττον λόγον· ... Τοῦ δὲ χρόνου ῥέοντος φρουδα τὰ τοιαῦτα πάντα κατέστη, πάσης καλῆς συνηθείας ἀνατραπέισης ἐν τούτοις τοῖς χρόνοις καὶ ὥσπερ ἐς θάλασσης καταδύσης πυθμένας, καὶ τῆς λύμης ἐντεῦθεν καὶ πρὸς ἄλλας ... διαδοθείσης ἐκκλησίας (Γρηγοράς, 6.5.184.19-185.12).

88. Ο ὅρος ἐξκουσεῖα, ως πλήρη ἀπαλλαγὴ του κλήρου ἀπὸ φόρους, δεν δικαιολογεῖται ἀπὸ παλαιότερες πηγές που μαρτυροῦν μόνον μερικὴ ἢ ἐκτεταμένη φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ (βλ. Παπαγιάννη 1986, σσ. 258-259· πρβ. επ. 3.10).

εὐαγγέλια. Καὶ εἰ τὸ μὴ ἀποδιδόναι τὰ καίσαρος καίσαρι οὐκ ἀνεύθυνον, τί καὶ πείσεται ὁ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ μὴ ἀποδιδούς; Ἦ οὐχ ὑποδείγματι καὶ σκιᾶ τῆς οὐρανίου ἱεραρχίας λατρεύειν κατηξιώμεθα, τύπον ἀποπληροῦν τινὰ πιστευθέντες ἱερουργοὶ καὶ διάκονοι, ἀναγνῶσται καὶ ψάλλται καὶ οἱ ἐπίλοιποι ἀγγελικὸν καὶ ὑπὲρ ἡμᾶς; Ὡν πρὸς τὸ ὕψος εἰ τῇ κλήσει καὶ πρᾶξις μὴ ἦ, καὶ ὁ κίνδυνος ἄλεκτος. Καὶ καθὰ τοῖς ὡς δέον διακονοῦσι παρρησία πολλή ἐν πίστει τῇ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ὡς τὰ λόγια, κατὰ τοῦτο καὶ φρίκης μεστόν, οὐ μόνον τοὺς μὴ ποιοῦντας, ἀλλὰ γε καὶ ἀμελῶς ποιουμένους, ἐπαράτους φασίν.

Ἔνθεν ἀντιβολῶ ἀφιερωθέντα πάντα ἐν ἀγίαις ὀρᾶσθαι ἀναστροφαῖς καὶ συνάξει παντοῖα ἀνελλιπῶς ἀπαντᾶν. Εἰ δέ που κωλύμη ἀπείρξει τινὰ τῆς συνάξεως, καὶ τότε τὴν ἀφορμὴν ὡς ὑπόχρεως ἐν διπλῷ τῷ πρωτεύοντι τοῦτο δηλοῦν⁸⁹ ἑαυτοῦ τῷ βαθμῷ καὶ συγγνώμην αἰτεῖν. Καὶ μὴ ὡς ἐκ τοῦ κλήρου τινὲς τὴν κρίσιν ὑπερφρονοῦντες Θεοῦ πολλὰ τῶν τῆς ἐκκλησίας καταφαγόντες⁹⁰ οὐ μόνον ὑπηρεσίαν ἀνήκουσαν τούτοις (οὐ) διδόασι (καὶ εἴθε ἀπαρалаίπτως ἢ καὶ ὡς προσευξόμενοι συνήγοντο, κἂν ἐν πάσαις ταῖς ὑμνωδίαις), ἀλλ' εἴ που καὶ συναχθῶσιν, οὐδὲ στολῆ ἀρμοδίᾳ Θεοῦ ὑμνωδοῖς, ἀλλ' ὥσπερ οἱ ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐπορεύοντο οὐ προσεύξασθαι, ἀλλ' ἐντυχεῖν ὁμοτρόποις καὶ ὑπὲρ ῥόγας καὶ ὀφφικίων, ὧν μὴ ὑπηρετοῦσι, καταγογγύσαι καὶ ἀποκλαύσασθαι, καὶ εἰπεῖν καὶ ἀκοῦσαι καινότερα, καὶ καυχῆσασθαι ὡς ἐκ πρώτης τριχὸς ἐκκληρώθησαν.

Τὸ δὲ ἐκ ποίας ὑπηρεσίας καὶ ἀρετῆς καὶ τὰ ὅσα δουλείας ἐκτὸς ἐκαρπώσαντο, οὐ λαμβάνουσι ἢ κατὰ νοῦν, οὐχ ὑπεύθυνα λειτουργίας ἡγούμενοι τὰ τοῦ κλήρου, ἀλλὰ βίου πολυκερδοῦς ἀφορμὴν (ἐνθεν ὑπηρεσίας καὶ εὐπρεπείας καὶ εὐταξίας τὸ ἱερὸν ἐστέρηται βῆμα καὶ λήθης κατὰ μικρὸν κατεπόθη βυθοῖς⁹¹ ὁ τύπος ὁ ἐπουράνιος), οὐδὲ κἂν ἀσκεπεῖς εἰσιέναι Θεοῦ θυσιαστήρια διευλαβούμενοι, ἀλλὰ ζῶντες ἐν γογ-

27-29 Mt. 22.21; Mk. 12.17; Lu. 20.25-26 29-30 He. 8.5 33-34 I.Ti. 3.13-14 36 Je. 31.10-11

30 ἀποπληροῦν τι V 34-35 κατατοῦτο V 42 οὐ add. 50 ὑπεύθυνον V

89. Οι πρωτεύοντες κληρικοί πρέπει να ήταν οι επικεφαλής για τις ακολουθίες κάθε εβδομάδας στους ναούς της Κωνσταντινούπολης (Παπαγιάννη 1986, σ. 97 σημ. 91, 103).

90. Προφανώς μιλά για οικονομικές ατασθαλίες των κληρικών και τη συντήρηση των ιδίων και των οικογενειών τους από τα έσοδα του πατριαρχικού ναού ή άλλες τακτικές ή έκτακτες παροχές και απολαβές. Οι κατηγορίες για πιθανή κατάχρηση από τον κλήρο διατυπώνονται και σε άλλα σημεία (επ. 2.49-51 και επ. 6.18-19).

91. Για αποθησαύριση της φράσης βλ. Ν. Β. Τωμαδάκης, «Αποθησαυρίσματα [1-5]», Ἄθηνᾶ 64 (1960) 3-16 (1. Βυθοὶ λήθης). «Αποθησαυρίσματα [6-9]», Ἄθηνᾶ 67 (1963-64) 3-19 (9. Προσθήκη εἰς τὸ βυθοὶ λήθης). «Λήθης βυθὸς - λήθης πέδον - λήθης πεδῖον», ΕΕΒΣ 35 (1966-67) 68· πρβ. επ. 1.23.

55 γυσμῶ καὶ μάτην ἐξερευνήσεις ἐξερευνῶντες, εἴ πως ὁ κόπος ὁ τῶν
χειλέων αὐτῶν καλύψει αὐτοὺς καὶ ἐπέκεινα, εἰ ἀληθῆς ὁ
εἰπὼν «πᾶν ῥῆμα ἀργὸν» καὶ ὅσα ἐξῆς.

Καὶ ταῦτα ἠπειχθῆν λαλῆσαι τοῖς τὸ κρῖμα φυγεῖν βουλομένοις πρὸς
ἀνάνηψιν προτρεπόμενος, ἵνα τῶν ψυχοφθόρων παθῶν⁹² ἐκστάντες ὑπη-
60 ρεσίαν σχολάζῃ, ὡς δέον, ὁ κληθεὶς κληρικὸς ἐκπληροῦν,⁹³ ἵν' ἐκεῖθεν τὸ
«εὖ δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστὲ» ἀκουσόμενος, κἀνταῦθα μετ'
εὐλογίας τὸ ἐπιβάλλον ἀπολαμβάνῃ. Εἰ δέ τις μὴ καταδέχοιτο, μὴ τὰ-
φον ἀνεφγμένον ποιείτω τὸν λάρυγγα ὡς ὑπό τινος πλεονε-
κτηθεὶς κατακράζων, θρηνῶν πῶς οὐ λαμβάνει ἄ μὴ δεδούλευκε,⁹⁴ καὶ τὸν
65 μὲν ἔλεον τάχα τινὰ δωρεὰν ἀπαιτεῖν οὐ πολὺ, τὸ δὲ μίσθωμα ἄνευ
ὑπηρεσίας λαβεῖν ἀναγκάζειν ξενάκουστον.⁹⁵ ὡς γὰρ ὁ αἴρων μισθίου
μισθὸν ἐπάρατος πάντως, καὶ μισθὸν ὁ λαμβάνων εἰ μὴ ἀνελλιπῶς
ἐκδουλεύει, καὶ μᾶλλον τοῖς θείοις, τοῦ ἐπαράτου ὑπερανέστηκεν. Ἐπεὶ
τὸ κατ' ὀφθαλμοδουλείαν οὐδὲ δούλοις παρεχωρήθη αὐτοῖς,
70 ὡς τὰ λόγια. Ὁ δὲ γε ἐκκλίνειν ἀπὸ κακοῦ καὶ ποιεῖν
ἀγαθὸν μὴ βουλόμενος, θερίζειν ἀδίκως μὴ φρίττων ὅπου μὴ
ἔσπειρε, τὸν λόγον ὑφέξει Θεῷ τὰ μεταξὺ δικαίως δικάζοντι. Ἐπεὶ
207v παρ' ἡμῶν οὐδ' ἂν οὐρανῶ γῆν συνάψοι, εἰ μὴ πάση || συνάξει
ἀόκνως ὑπηρετεῖν ὡς ὑπόχρεως, κομιεῖται μέχρι καὶ ὀβολοῦ.

75 Εἰ δέ που εὐρήσει λαμβάνειν μισθοὺς ὑπηρεσίας χωρὶς, ἡμεῖς οὐ φθο-
νήσομεν. Καὶ εἰ μὴ δέξεται συμβουλίας κοπιᾶν καὶ λαμβάνειν, ἀθῶοι
ἡμεῖς. Ἡ οὐκ αἰσχύνῃ σαφῶς ὀφθίκιον ἔχειν τινὰ τῶν τοῦ βήματος προ-
σηκόντων ἐκείνου στήκοντος ἔξω, ἢ μισθὸν ἀπαιτεῖν οὐ μὴ ἐπέρανε
ἔργου; Εἰ δ' ὅτι ποσῶς συνεισάγεται τοῖς πιστοῖς μισθὸν ἀπαιτεῖ, ἀλλὰ τίς
80 ὁ πᾶσι παρέξων τοῖς εισιοῦσιν ἐκ συνηθείας;⁹⁶ Εἰ τάχα καὶ βουληθῶσι
ζητεῖν ἴσως εὐλαβεστέρως ἢ πενεστέρως,⁹⁷ εἰ μὴ που κάκεῖνοις Μαρτίων
55-56 Ps. 139.10 57 Mt. 12.36 61 Mt. 25.21-23 62-63 Ps. 5.10; Ro.
3.13 66-67 Mal. 3.5 69 cf. Eph. 6.6; Col. 3.22 70-71 Ps. 33.15; 36.27; 1.Petr.
3.11 71-72 Mt. 25.24-26 73 cf. CPG Diogen. 2.14
58 ὑπήχθη V

92. Ο ὅρος πάθη υπονοεῖ το σύνολο της ἀνάρμοστης συμπεριφορᾶς των κληρικῶν που ἐπιφέρει τὴν ἀπώλεια των ψυχῶν τους καὶ τὴ γενικότερη κατάπτωση τῆς ἐκκλησίας.

93. Μία ἀπὸ τις χαρακτηριστικότερες παρηγήσεις στο κείμενο τοῦ Ἀθανασίου.

94. Ἀναφορὰ σε ἀναγωνισμοὺς των κληρικῶν μεταξύ τους ἢ παράπονα γιὰ ἀνιση μεταχείριση καὶ ἀνταμοιβή.

95. Μία ἀπὸ τις σπάνιες λέξεις που συναντῶνται στα κείμενα τοῦ Ἀθανασίου.

96. Ἡ εἰρωνεία σ' αὐτές τις καταληκτικῆς προτάσεις τοῦ κειμένου εἶναι ἐντονη.

97. Το σύνολο των κειμένων τοῦ Ἀθανασίου δείχνει ἰδιαίτερη τάση λεξιπλασίας ἢ σπάνια χρήση τῆς γραμματικῆς κατηγορίας των ἐπιρρημάτων σε -ως: ἐπ. 3.37 μεγαλαύχως, ἐπ. 4.29 ἔσταλμένως. Παρόμοια χαρακτηριστικὰ συναντῶνται καὶ σε παλιότερα κείμενα μονα-

καὶ Σεπτεβριῶν ἐπισείει μοι ἔδοξε φόβητρα,⁹⁸ ὧν μοι λόγος οὐδεὶς, ἡριθμεῖσθαι καὶ τρίχας ἡμῶν πιστευόντων πρὸς τοῦ τῶν ὄλων Θεοῦ, ᾧ ἡ μεγαλωσύνη καὶ ἡ προσκύνησις καὶ τὸ κράτος καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ δόξα αἰωνία, ἀμήν.

3

214v || Γράμμα τοῦ πατριάρχου πρὸς τοῖς τοῦ κλήρου, ἵνα ἀδιαλείπτως σχολάζουσιν ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ,⁹⁹ μάλιστα δὲ ἐν Σάββασι καὶ Κυριακαῖς καὶ ἑορταῖς ἀμφιεννυμένους ἐποτρύνων καὶ ὀρθρῶ καὶ λειτουργίᾳ ἀπαντᾶν.¹⁰⁰

5 Τῆς περιωνύμου μητρὸς τῶν ἐκκλησιῶν, τοῦ Θεοῦ Λόγου Σοφίας φημί, θεοσεβέστατοι κληρικοί, εἰδυίας τῆς εὐλαβείας ὑμῶν ὅπως ὀφείλει παντὶ εὐσεβεῖ πρὸς αὐτῇ τῇ ἀναστασίμῳ καὶ πάσαις ὁμοῦ δεσποτικαῖς ἑορταῖς σὺν γυναιξὶ καὶ παισὶ διανυκτερεύειν ἐν θείοις ναοῖς, ἑσπερινῶ καὶ ὀρθρῶ καὶ λειτουργίᾳ, τοὺς δὲ γε τοῦ κλήρου καὶ μάλα χρεωστικώτερον ἐν πάσῃ 10 τῇ ἑβδομάδι ὑπὲρ τε ψυχῶν τῶν οἰκείων καὶ οἴκου καὶ παιδῶν παραμένειν ταῖς προσευχαῖς καὶ ἔνεκεν ἐξκουσείας, ἧς ἀπολαύουσι, καὶ τιμῆς καὶ συνήθους διανομῆς, εἰ δέ που μὴ πρὸς ἀξίαν ἢ ἔφρουν ἢ τε τιμὴ καὶ διανομὴ ἀπαντᾶ, ἀλλὰ γε, ὧ λάτραι καὶ δοῦλοι Χριστοῦ, οὐ τοῦ παρόντος καιροῦ οὐδὲ τούτου τοῦ βίου ἢ πρὸς τοὺς πόνους ἐξιουμένη διανομὴ καὶ 15 μάλιστα τοῖς τροφίμοις τῆς ἐκκλησίας.

Ποῦ γὰρ καὶ πότε καὶ πόσαι αἱ ἀμοιβαὶ αἱ ἔνεκεν εὐσεβείας καὶ ἀρετῆς καὶ τῆς πρὸς τοὺς θείους ναοὺς προσεδρείας ὑμῶν, ἱερεῦσι καὶ διακόνοις καὶ ψάλταις καὶ ἀναγνώσταις ἀνέκφραστος μισθαποδοσία ἐξισωθῆ; Ἄλλ' ἡνίκα φανῆ ἡμῶν ἡ ζωὴ, ὁ Χριστός, τότε ἐν 20 δόξῃ φανερωθήσεσθε καὶ ὑμεῖς σὺν αὐτῷ ὡς ὑπέρευγε

83 Mt. 10.31; Lu. 12.7

3: A 193-194. V 214v-215.

19-20 Col. 3.4

1-4 post γράμμα add. τοῦ πατριάρχου ... ἀπαντᾶν. V^Γ 1 τοῖς|τοὺς L; ἀδιαλείπτως V 2-3 Σαββάτω καὶ Κυριακῇ L 3 ἑορτῇ A; ἐποτρύνων] ἑσπερινῶ A

στών, ὅπως ο Αγ. Νεόφυτος ο Έγκλειστος· βλ. I. Ševčenko, «Additional remarks to the report on levels of style», JÖB 32 (1982) 228.

98. Ο κλήρος αλλοῦ αποκρούει την κατηγορία ὅτι φέρεται καιροσκοπικά ὅσον ἀφορὰ τις πληρωμῆς του Μαρτίου καὶ Σεπτεμβρίου: Ὀνειδιζόμεθα γὰρ ὡς καιροσκοποῦντες Μαρτίους καὶ Σεπτεμβρίους, καὶ ἐπὶ τούτοις ἡ θρυλλομένη δόσις τὰ ἐξ ὑπέρπυρα ἢ καὶ ὀκτώ (Παχυμέρης, 4.719.26-28). Ἀν ἡ ἀμυντικὴ λογικὴ τοῦ κλήρου ἐκδηλώνεται ἀπέναντι στο γράμμα αὐτό (πρβ. επ. 4.71), τότε τα δύο γράμματα του Αθανασίου (επ. 2, επ. 4) προηγούνται χρονικά του γράμματος των κληρικῶν που παραδίδεται ἀπὸ τον Παχυμέρη.

99. Ο ὅρος Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ δῆλωνε στους πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες τους μητροπολιτικούς ναοὺς (Παπαγιάννη 1986, σ. 21 σημ. 26), ἐνῶ ἀργότερα ἐγίνε συνώνυμος με τον πατριαρχικό της Αγίας Σοφίας (ODB, τ. 2, 867-68), ὅπως στην παρούσα περίπτωση.

100. Laurent, *Regestes*, 1767.

τῆς εὐκλείας καὶ γερῶν τῶν ἀποκειμένων ὑμῖν τοῖς καλῶς καὶ ὀρθῶς
κεκοπιακόσιν ἢ κοπιάζουσιν, ὡς ἀραρότως ἐκεῖ καὶ δικαίως χορτα-
σθησομένοις τῆς ἀπολαύσεως. Διὰ τοῦτο ὡς φίλτατοι ταύτης
υἱοὶ ἀγογγύστως καὶ ἠπειγμένως ἐν ᾗ ἐκλήθη ἕκαστος τάξει
25 ὑμῶν, ἀόκνως ἐπαγρυπνεῖτω.

Εἰ δέ τις καὶ κέκρικεν ἑαυτὸν καὶ μειζόνων τιμῶν, διακρινέτω καὶ τοὺς
καιρούς· κοινὸν γὰρ ναυάγιον τοῖς μὴ πάντῃ ἀνοηταίνουσι καὶ
κοινὸν παρὰ μύθιον. Καὶ οὐδ' ἄν, εἴ τις καὶ κάμοι πολλά, εὐρήσει, ὡς
215 30 βούλεται νῦν, ἢ κερδῶν ἢ τιμῶν τὴν ἐπαύξησιν· ἐπεὶ τοί γε, φίλτατοι, καὶ
ἡμεῖς || οὐκ ἄνευθεν βίας πολλῆς καὶ αὐτὸ τὸ ταχθὲν εἰς χάριν παρα-
μυθίας μικρᾶς, εἰ δοκεῖ καὶ ὀλίγον τισίν, ἐφευρίσκομεν ῥάδιον.

Ἐντεῦθεν ἀσφαλιζόμενοι τὸ δοκοῦν ἀμφοτέροις εἰς ὄνησιν καὶ προ-
λέγομεν, ὡς εἴ τις ἐκ τῶν τοῦ κλήρου ἀσθενείας ἐκτὸς ἢ ἀνάγκης μεγάλης
μὴ τοῦ τάγματος τοῦ οἰκείου ἐν τάξει ἐκπληροῦν τὴν ὑπηρεσίαν ὡς
35 ὀφειλὴν κατεπίγεται καὶ ὡς δέον ἀμφιεννύμενος ἀπαντᾶν ἐσπερινῶ καὶ
ὄρθρῳ καὶ λειτουργίᾳ, ἀλλ' ὡς βούλεται ἀμελῶς καὶ ὅτε καὶ βούλεται,
μεγαλαύχως μόνον τὰ ἔτη ἐπαίρων ἐξ ὅτου κεκλήρωται, τῆς δὲ ὑπηρε-
σίας ὡς μὴ ὀφείλον καταμελεῖν, εἰ τάχα λογίζοιτο καὶ τῶν εὐλαβῶν ἢ καὶ
τῶν μεμψιμοιρίων καὶ μάλα βρενθυομένων ἐν ὕβρεσι καὶ διαβολαῖς, καὶ δὴ
40 καὶ τοῦ κλήρου ἀναχωρεῖν φωναῖς δεδίττειν δοκεῖ ὡς πλάττειν προφάσεις
εἰδώς, οὐδ' ἄν, εἴ τι καὶ γένοιτο, λήψεται παρ' ἐμοῦ τὸ τυχόν. Τί γάρ, εἰ
κωμωδούμεθα, καὶ μὴ ἀδικοῦντες, εἰδότες ὡς ὁ δικάσων δικαίως οὐ βρα-
δυνεῖ τοῦ δικάσαι καὶ τὰ ἡμέτερα;

Ἐνεκεν οὖν ἀσφαλείας κοινῆς ἐξ αὐτῆς τῆς τοῦ χρόνου ἀρχῆς τοῖς
45 φιλτάτοις ἐπιβώμεθα, μήπως ἐν μέσῳ παραδρομῆς τοῦ καιροῦ¹⁰¹ εὐρι-
σκόμενός τις ἀεργῶς ἀπαιτεῖ τὰ τῶν ἐνεργῶν. Ὅτι μὴδὲ ἡμεῖς βραδυ-
νοῦμεν τῶ ἔθει τῶ πρὶν ἐξακολουθήσοντες, εἰ ὀρώμεν ὑμῶν ἐκπληροῦντα
τὸ λειτούργημα ἕκαστον, ἀλλ' ἐντὸς Σεπτεβρίου καὶ τοῦ Μαρτίου τὸ

22-23 cf. Ps. 16.15 24 I.Co. 7.20-24 27-28 CPG Apost. 9.96

22 ἀραρότως A 34 ἐντάξει A V 46 ἀεργὸς A 48 Σεπτεβρίου sic V

101. Στο παρόν χωρίο συναντώνται δύο εκφράσεις που αφορούν τον χρόνο: τῆς τοῦ χρόνου ἀρχῆς καὶ παραδρομῆς τοῦ καιροῦ. Ο Αθανάσιος τονίζει την ευεργετική ή βλαπτική λειτουργία του χρόνου αναλόγως με τον τρόπο με τον οποίο ξοδεύεται. Μιλᾷει για ἀσφάλεια-μέριμνα, ὡστε ἡ ἀρχή (ἡ διάσταση) του χρόνου να λειτουργεῖ θετικά, ἀντίθετα με ὅ,τι ονομάζει παραδρομή. Η δεύτερη φράση δηλώνει τὴ συμφορὰ που θα πλήξει τὴ βασιλεία ὡς ἀποτέλεσμα τῆς παραδρομῆς του καιροῦ, δηλαδή τῆς πλημμελοῦς ροῆς του, παρόμοια καὶ με τὴν προφητεία του Αθανασίου που παραδίδει χωρίο του Παχυμέρη (4.395.22-25): Ὑπώπτευε δὲ καὶ τὸ τοῦ μοναχοῦ μήνυμα, τὴν τοῦ καιροῦ αἰτωμένου παραδρομήν, ὡς μὴδὲν οἶον τε ἐσομένου, ὡς ἔλεγεν, ἐντεῦθεν ἀνύσαι, μήπως ἐκεῖνος, εἰδώς τι τῶν ἤδη γενησομένων, ἔλεγε. Ο χρόνος περνᾷ με τὴ συσσωρευση κακῶν, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν κληρικῶν που δεν ἐκπληροῦν τα καθήκοντά τους.

50 ὄφλημα ἀποτίνομεν. Εἰ δέ που ὁ ἱεραῖσθαι παρ' ὅτου μὴ κωλυθεῖς συνει-
δήσεως καταγνώσει μὴ βούλοιοτο, ὁ τοῦτον βιάσων οὐδείς· μόνον ἀμφιεν-
νύσθω καὶ σπουδαζέτω τῶν θείων ὑμνωδιῶν τῷ καιρῷ.¹⁰² καὶ ὁ τοῦτον
στερήσων τοῦ λάχους κομιεῖται τὸ κριμα πολὺ.

4

Ἦτις ἡ ὀφειλὴ τοῖς τοῦ κλήρου διὰ τε τὴν σωτηρίαν καὶ τὸ ὀψώνιον.¹⁰³

Εἰ καὶ πᾶσι μὲν ὀρθοδόξοις πρὸς τοὺς θεῖους ναοὺς εὐχῆς καὶ δεήσεως
ἔνεκεν πυκνὴ μετὰ συντριβῆς ἢ εἰσαγωγῆ ἐποφείλεται, τοῖς δέ γε τοῦ
κλήρου κατὰ πολὺ τὸ χρεῶν ἐν πάσῃ συνάξει ἀνελλιπῶς καὶ ἀπροφα-
5 σίστως. Καὶ εἰ μὴ γε εἰς τοῦτο ἀγόμεθα ἐκ τῶν ὑπὲρ ἡμῶς παιδευόμενοι,
215v ἀλλ' ἀρκέσει ἢ τῷ συνιέντι τῶν ἀνθρωπίνων τινί, ἐπεὶ μὴδὲ στρατιώτης
βιωτικῆ συμπλεκόμενος καὶ μὴ ὅτε καιρὸς ἐκστρατείας παρίσταται ἔνο-
πλος, κριθεῖν τιμῆς ἢ καὶ σιτηρεσίου ποσῶς ἱκανῶς τῷ στρατολογήσαντι.

Καὶ τῷ μὲν ἰδιώτῃ λαῷ ὀφειλὴ τοῦ συναθροισμοῦ εἰς τὸ μόνον προ-
10 σεύξασθαι, τοῖς δέ γε τοῦ κλήρου τὸ μὴ προσεύξασθαι μόνον, ὃ καθὰ καὶ
τὸ ἀναπνεῖν ὀρθοδόξω δέον παντί, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑφηγεῖσθαι τὰ μεγα-
λεῖα Θεοῦ τοῖς λαοῖς καὶ τὰς ἀπίρους εὐεργεσίας καὶ τὸν ἔλεον καὶ
τὴν κρίσιν καὶ ὅσα ἡμᾶς ἀναμένει ἐκεῖθεν δικαιωτήρια, ὡς ἔνθεν καὶ χάριν
15 βροτείου ἐξίλασμοῦ πρὸς Θεὸν κομιουμένους ἐκ τούτου καὶ παροχήν. Εἰ
δ' ὅσον τὸ ὕψος ζημίας ἢ κέρδους τοῦ πόθῳ ἀπαρραλείπτως τελειούντος
τὸ ἔργον καὶ μὴ ἡγνόηκέ τις, εἰ τῶν ὧτα ἐχόντων ἐστὶ, μὴ ἄκροισ ἐνωτι-

49 ἀποτείνομεν A V; παρότου A

4: A 194-195. V 215-216v.

11-12 Ac. 2.11 16-17 l.c. Ann. Comn. Alex. 5.9.3.11 (Leib)

1 διὰ τε ... ὀψώνιον V^F 4 καταπολὸν A V 6 τινά A V 7 περίσταται V

102. Ο πατριάρχης αφήνει περιθώριο (κατ' οικονομίαν) για όποιο κληρικό δεν νιώθει έτοιμος από τη συνείδησή του να ιεροουργήσει. Επιτρέπει την εξαίρεση στην εξαίρεση, δηλαδή οικονομεί να πληρώνονται ακόμη και κάποιοι που δεν συμμετέχουν στις ακολουθίες. Ζητά εντούτοις ο εν λόγω κληρικός να παρίσταται σε κάθε ακολουθία ντυμένος κατάλληλα.

103. Laurent, *Regestes*, 1768. Το παρόν γράμμα αποτελεί παραλλαγή της επ. 2. Δεν μπορούμε να αποδείξουμε ότι και οι δύο μορφές του κειμένου απεστάλησαν στον κλήρο της Αγίας Σοφίας, η δεύτερη ως προειδοποιητική υπενθύμιση της πρώτης. Έχουμε ωστόσο εντοπίσει παρόμοιο φαινόμενο, δηλαδή ύπαρξη παραλλαγών σε δημοσιευμένα έργα του Αθανασίου: η Νεαρά έχει διασωθεί σε δύο μορφές (βλ. Laurent, *Regestes*, 1607 και Boojamra 1982, 75), όπως και τα κείμενα της πρώτης παραίτησής του (βλ. Failler, A. 1992, 137-162· Talbot 1975, 111-112· Boojamra 1982, 51-52· Παχυμέρης, 3.189.6-195.16). Τέλος ένα ανέκδοτο κείμενο ξεκινά σε πρώτη και δεύτερη επεξεργασία στα φφ.190v, 211 του κώδικα V και στα φφ. 190v, 193 του A. Απομένει να εξακριβωθεί ο βαθμός αλλαγής του ύφους ανάμεσα στις δύο παραλλαγές, ώστε να ερμηνευθεί η λογοτεχνική και γλωσσική σκοπιμότητά τους, και, ει δυνατόν, να ανιχνευθεί το ποσοστό παρέμβασης της γραφίδας του Αθανασίου ή προσώπων του περιβάλλοντός του.

ζέσθω τὸν λέγοντα τοῖς ὡσὶ τοὺς καλῶς διακονῆσαι προθυμη-
θέντας βαθμὸν ἑαυτοῖς περιποιεῖσθαι καλὸν καὶ πολ-
λὴν παρρησίαν ἐν πίστει τῇ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Ἐξ ὧν
20 ὀφείλει ἐντεῦθεν ἀποδιδόναι πάντα πιστὸν τὰ τοῦ καίσαρος
καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ φαιδρύναντα οὕτω τὴν
ἐκκλησίαν τῇ τάξει τοῦ οὐρανίου ὠραϊσμοῦ ἱερεῦσι καὶ διακόνους εἰς
δόξαν Θεοῦ καὶ δυσώπησιν καὶ ψάλλταις καὶ ἀναγνώσταις προσεδρεῖα ἐν
εὐλαβεῖ καὶ ἀνελλιπεῖ, οἷς καὶ προσῆκον ἐκάστου βαθμοῦ τοῖς θείοις διη-
25 μερεύειν. Εἰ μὴ που γέ τις συνεισπέσει ἀνάγκη βαρεῖα ἢ νόσος ἀπείρξει
ποιοῦντα καὶ τότε τὴν ἀπουσίαν δῆλην τοῦ εἰργομένου τῷ ἐκάστης πρω-
τεύοντι τάξεως, κάκειθεν συγγνώμην αἰτεῖν.

Ἄλλὰ τούτων (τὸ πόθεν οὐκ οἶδα) τινὲς τῶν τοῦ κλήρου ποσῶς ἐπιλαν-
θανόμενοι οὐχ ὡς ἔχοντες ὀφειλὴν προθύμως συνάγονται, οὐδ' ἐσταλ-
30 μένως, ὡς δεῖ κληρικοῖς, οὐδὲ πληροῦντες ὑπηρεσίαν βαθμοῦ οὐ τοσοῦτον
σεμνύονται τῷ ὀνόματι ἀπαιτεῖν καὶ μισθοὺς, ἀλλ' ὡς ἔτυχε καὶ ὡς
κατὰ χάριν καὶ ὅτε καὶ βούλονται καὶ μᾶλλον καὶ στολισμῷ ἀνιέρω.
Οἱ καὶ γογγύζειν οὐκ εὐλαβοῦνται εἰκῆ ἔξυψοῦντες αὐτοὺς καὶ πολλοῦ
ἑαυτοὺς αὐτοὶ ἀξιόους τιμώμενοι, ἐνεργεῖν κατοκνοῦντες τὰ τοῦ βαθμοῦ,
35 ὡς δὲ πρὸς τινῶν ἀδικεῖσθαι σχηματιζόμενοι λογισμοῖς μεμφιμοίροις τῶν
216 ἀρχῶν ἢ καταμέμφονται, μὴ μετροῦντες ὡς πᾶς γογγυστῆς καὶ
μεμφίμοιρος ἑαυτῷ θησαυρίζει ὀργὴν ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς.
Καὶ δὴ καὶ ὡς ὅτι μὴ ὀφφικίοις φιλοτιμοῦνται καὶ πυκναῖς δωρεαῖς, ἃ τοῖς
ὡς φίλον διακονοῦσι Θεῷ οὐ τοῖς διάγουσιν ἀμελῶς διακένω μόνον ὀνό-
40 ματι κεχρεώσθηται, ἀλλ' ὅπως μὴ μάτην ἐκ γογγυσμοῦ εἰς χεῖρας
τινὲς ἐμπέσωσι τοῦ Θεοῦ, συμβουλεύειν ὀφείλειν δοκῶ τὰ συμ-
φέροντα μηδένα ἠγνοηκέναι ὡς ὁ τῆς ἀληθείας Θεὸς καὶ δικαιοσύνης
δικάση τὰ μεταξὺ καὶ λεγόμενα καὶ πραττόμενα.

Ἦν ἀκουέτωσαν πάντες οἱ ἐφιέμενοι τοῦ μὴ παραπαίειν καὶ εἰς
45 ἄερα λαλεῖν. Ὁ βουλόμενος, βέλτιστοι τῶν τοῦ κλήρου, γλωσσαλγίας
καὶ κρίματος καὶ ζημίας συντηρεῖσθαι ἀνώτερος καὶ τὸ ταχθὲν ὑφ' ἡμῶν
δυσχερεῖα καὶ ταῦτα τοιαύτη καιροῦ ἀταράχως ἀπολαμβάνειν ἐν καιρῷ
τῷ προσῆκοντι ἢ τυγχάνειν καὶ ὀφφικίου, εἰ καὶ τοῦτο ἀρμόζει αὐτῷ,
ἀποδιδότω τῇ ἐκκλησίᾳ ἀνελλιπῶς καὶ αὐτὸς τὸ προσῆκον τῷ τούτου
50 βαθμῷ διακόνημα ἢ τὸ προσῆκον τῷ ὀφφικίῳ λειτούργημα, εἴτε καὶ μεθ'
ἡμῶν αὐτὸ καλεῖ ὁ καιρὸς, εἴτε σὺν τοῖς τοῦ κλήρου κατεξαίρετον τῇ
κυριωνύμῳ καὶ πάσαις ταῖς ἐορταῖς ἐσπερινῷ καὶ ὄρθρῳ καὶ λειτουργίᾳ,
ἀγρυπνίᾳ τε καὶ λιτῇ μὴ ὡς βούλεται, ἀλλ' ὡς πρέπον τῷ ὑποχρέω. Καὶ

17-19 I.Ti. 3.13-14 20-21 Mt. 22.21; Mc.12.17; Lu. 20.25-26 31-32 Ro. 4.4-
4.5 36-37 Ju. 16.2 37 Ro. 2.5 40-41 He. 10.31 44-45 cf. I.Co. 14.10
25 συνεισπέσοι V

55 οὕτω λόγου χωρὶς τοῦ τυχόντος λαμβανέτω καὶ τὸ ταχθὲν ὑφ' ἡμῶν, καὶ εἰ βούλεται, ἀπὸ σήμερον.

Ὁ δὲ γε ὑπηρεσίας ἐκτὸς προσηκούσης, ὑπὲρ ὧν μὴ δεδούλευκε, ῥόγας αἰτῶν καὶ ὀφικία, ὧν ἀπαναίνεται τὴν ὑπηρεσίαν πληροῦν, ζητείτω καὶ λαμβανέτω ἔνθα καὶ εὖρη ὅσα καὶ βούλεται καὶ καταχράσθω καὶ ὡς αὐτῷ βουλευτόν, ἡμῶν ὡς Θεὸς καθορᾷ τὸ συμφέρον συμβουλευόντων, ἐξ ὧν καὶ ἄθῳοι ἡμεῖς τῶν μάτην διασυρόντων ἢ γογγυζόντων ἐπιστρέφοντος τὰς ἰδίας δικαιοσύνας ἐκάστῳ κυρίου. Ὡς γὰρ τῇ δίκῃ ὑπάγεσθαι τοῦ φονέως τὸν μισθίου στεροῦντα μισθόν, οὕτω καὶ τοὺς μισθὸν δεχομένους καὶ μὴ ἀνελλιπῶς ἐκδουλεύοντας, καὶ μάλιστα ἐν τοῖς τοῦ Θεοῦ, τῆς γραφῆς ὑποτιθεμένης
65 τοῖς θέλουσι συνιέναι τὸν ἀμελῶς ποιοῦντα τὸ ἔργον κυρίου ἐπάρατον.

216v Εἰ δέ τις ἐρᾷ ὀφικίου τῶν τοῖς τοῦ βήματος τεταγμένων, ἢ ἐκεῖνος ἔξω τοῦ βήματος εὐρισκόμενος, ἀφ' ἑαυτοῦ ψηλαφάτω τὸ ἄτοπον, καθὰ καὶ ὁ ῥόγας αἰτῶν, εἰ ἀθετεῖ τὸ λειτούργημα. Εἰ καὶ λόγοις δεδίττει καὶ
70 ἀπειλαῖς καταθράττειν κατακαυᾷται, τούτων ἡμῖν οὐδεμία φροντίς.¹⁰⁴ Τῶν γὰρ Μαρτίων καὶ Σεπτεβρίων ἐξεχομένους ὡς διὰ κενὰ ἀλλάζοντα παρατρέχοντες προσκύνησιν ἐν εὐχαριστίᾳ, ὡς κελεύει Θεὸς τὰ ἡμέτερα διεξάγεσθαι, ἀπονέμοντες. Τῶν δὲ μάτην φρουαττομένων ἀποκλαίόμεθα, πιστευόντων τοῦ ἠριθμεῖσθαι ἡμῶν πρὸς Θεοῦ καὶ τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς, ὧ ἢ ἡ μεγαλωσύνη καὶ ἡ προσκύνησις καὶ ἡ δόξα αἰωνία, ἀμήν.

5

Γράμμα πρὸς τοῖς τοῦ κλήρου, ὅτι ἐὰν ἕκαστος ἀνελλιπῶς τὴν οἰκείαν ὑπηρεσίαν ἀποδιδότω, ἐξ ἀρχῆς καὶ εἰς τέλος τὸ διδόμενον τῆς ῥόγας οὐδ' ἄν, εἴ τι γένηται, στερηθήσεται.¹⁰⁵

5 Οὐκ ἀγνοῶ, εὐλαβέστατα τέκνα τῆς Χριστοῦ ἐκκλησίας καὶ κληρικοί, ὡς ὅτι μεγάλου μισθοῦ καὶ ἐπαίνου τυγχάνετε ἄξιοι. Ἄλλ' ἐπεὶ διὰ τὰς

61-62 I.Regn. 26.23 62-63 Ma. 3.5 65-66 Je. 31.10-11 71-72 cf. I.Co. 13.1 74-75 Mt. 10.30-31; Lu. 12.7

71 Σεπτεβρίων sic V 71-72 ἀλλαλάζοντας V

5: A 195-196v. V 216v-217.

1-3 post γράμμα add. πρὸς τοῖς ... στερηθήσεται V^Γ 2 εἰς τέλος] ἕως τέλους A: ἵνα τέλη L

104. Ο πατριάρχης υπονοεῖ ἀπειλές καὶ εκφοβισμούς ἐκ μέρους τοῦ κλήρου· τις ἀντιμετωπίζει μετὰ ἀδιαφορίας, σχεδὸν υποτιμώντας τις, διάθεση ποὺ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν κληρικῶν μποροῦσε νὰ ἐκληφθεῖ ἐξίσου προκλητικὴ.

105. Laurent, *Regestes*, 1769.

ἐμὰς ἀνομίας συνεκλείσθη τὸ πᾶν ἐν στενωῷ,¹⁰⁶ δυσχερῆς καὶ ὁ ῥόγας ἔνεκεν πορισμός, οὐ λέγω τὸ πρὸς ἀξίαν, ἀλλὰ κἄν πρὸς παραμυθίαν μικράν.

10 Ὅμως τοῦ κλήρου ὅσοι καὶ βούλονται, ὅτι μὴδὲ ἀναγκάσαι θαρρῶ, ἀξιούς πολλοὺς γινώσκων ὑμᾶς,¹⁰⁷ τυγχάνω δὲ εὐελπὶς ὡς εἰ ἐν τούτῳ τὴν εὐταξίαν καὶ τὸ ὀφείλον ἀποπληροῖ ἕκαστος, εἰ πρεσβείαις τῆς Θεομήτορος ἐν ἐλέει καὶ οἰκτιρμοῖς ἐπίδοι Θεὸς τὰ τῶν ὀρθοδόξων, οὐκ ἄν, εἴ τι καὶ γένοιτο, παραδράμοι τὸ μὴ τὸν ἅγιόν μου αυτοκράτορα 15 μεγάλην ὑμῶν ποιήσασθαι ἐπιμέλειαν, ἀσύγκριτον ἐπιστάμενος τρέφειν πόθον αὐτὸν πρὸς τὴν τῆς ἐκκλησίας τιμὴν καὶ ἐπίδοσιν, ἕως καὶ κατ' ἀξίαν τῆς τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Σοφίας τῷ κλήρῳ ἐκμετρήσει τὸ σιτομέτριον.¹⁰⁸

20 Τὸ δέ γε ταχθὲν παρ' ἡμῶν σήμερον ὁ βουλόμενος δέχεσθαι, μὴ ὡς πρὶν, ἀξιῶ, ἀλλ' ἀνελλιπῶς ὡς ὑπόχρεως δουλευέτω καὶ τὴν οἰκείαν ὑπηρεσίαν ἀποδιδότω, μὴ κατὰ πάρεργον, ὡς θέλει καὶ ὅτε θέλει ἐρχόμενος καὶ ἢ οὐδὲ ὄλως ἢ μετὰ τὴν ἀρχὴν ἢ πρὸς τὸ μέσον ἢ πρὸς τῷ 217 τέλει, πρὸς γὰρ τῇ λειτουργίᾳ οὐδεὶς, ἀλλὰ λόγον ἢ δότω Θεῷ καὶ ἡμῖν ἀπαραιτήτου ἀνάγκης ἐκτὸς ἐσπερινῶ καὶ ὄρθρω καὶ λειτουργίᾳ εὐρίσκεσθαι ἀπ' ἀρχῆς καὶ εἰς τέλος ἐγκαρτερεῖν, ὅτι μὴδὲ τὸ τῆς ἀκολουθίας 25 τοσοῦτον πολὺ. Εἰ δέ που καὶ βία τοῦ βίου τινὲ συναντᾶ, καὶ τότε χωρὶς προτροπῆς καὶ βουλῆς τῆς συνάξεως μὴ λειπέτω, ὡς οἱ κατὰ χάριν ἐρχόμενοι. Οὐδὲ γὰρ οὕτω τῆς ἐκκλησίας τὰ ἀξιώματα ἐν ὀνόμασιν μόνον, ἀλλὰ κατ' ὀφειλήν καὶ ἐνέργειαν.

12 Ps. 102.4; Os. 2.21 16-17 cf. Lu. 12.43 26-28 Ro. 4.5

106. Η επανερχόμενη έννοια της αμαρτίας στις επιστολές του Αθανασίου (επ. 6.4-6, επ. 8.7-8) θεωρείται ως η αιτία για τις συμφορές που ταλαιπωρούν την αυτοκρατορία. Ως τρόπος διόρθωσης προβάλλεται η επιστροφή και η μετάνοια (επ. 8.39, επ. 10.34-35, 39-41). Για μια πρώτη αποδελτίωση των δύο όρων, βλ. Καλομοιράκης 1990-91, 42.

107. Η επεικέστερη αντιμετώπιση των κληρικών από τον Αθανάσιο έχει ήδη ξεκινήσει. Η πολιτική του από σκληρή και άτεγκτη στις προηγούμενες επιστολές, γίνεται συγκαταβατική σ' αυτήν: αναζητείται λύση στην ανακύψασα διαμάχη.

108. Ο αυτοκράτορας δεν θα αργήσει να πληρώσει τον κλήρο, αν εκπληρώνει τις οφειλόμενες υπηρεσίες του. Ο Αθανάσιος με διάφορες ευκαιρίες στα ανέκδοτα έργα του έχει επαινέσει τον ζήλο του Ανδρονίκου Β' για τη διόρθωση της εκκλησιαστικής κατάστασης (βλ. Πατεδάκης 2004, Ε. 7.57-59). Οι κληρικοί σαφώς εμπιστεύονται τη μεσολάβηση του αυτοκράτορα για να τους αποδοθούν οι οφειλόμενοι μισθοί. Προς απογοήτευσή τους, παρόλο που δηλώνουν ότι θα δεχτούν την όποια απόφαση του αυτοκράτορα, καμία τέτοια απόφαση του Ανδρονίκου Β' δεν παραδίδεται στον Παχυμέρη (4.715.20, 25· 4.719.22-23· 4.721.1-4· 4.723.22-24). Η πρόταση του Ανδρονίκου στο θέμα του κλήρου της Αγίας Σοφίας ίσως εμπεριέχεται στην ενσωματωμένη επιστολή του στο επόμενο γράμμα (επ. 6.69-90) το οποίο πιθανόν ακολουθεί και χρονικά την παρούσα επιστολή.

Και οὕτως εὐσυνειδήτως βιούντων ὑμῶν, οὔμενον βραδυνεῖ ὁ Θεὸς
 30 ἀυξῆσαι ὑμᾶς κατ' ἀμφοτέρα.¹⁰⁹ Ἐκείνου γὰρ ἡ φωνή, τὸ ἰδοὺ οἱ
 δουλεύοντές μοι, καὶ φάγονται, ὑμεῖς δὲ πεινάσετε, δη-
 λονότι οἱ μὴ δουλεύοντες. Πόσης γάρ, φίλτατοι, ἀταξίας κατὰ πᾶσαν
 ἡμέραν ὀξέως περιέμεναι τινὰ τὰς ῥύμας τῆς πόλεως, ἠνίκα δὲ λειτουργία
 ἢ ἀγρυπνία ἢ καὶ λιτῆ ἀπαντᾶ, μάτην αὐτὸ ἐπιφημίζειν ἀσθένειαν; Καὶ
 35 ταῦτα ὑπέρ κοινῆς σωτηρίας τοῦ ἔργου, ἐν ᾧ οὐχὶ μόνοις τοῦ
 κλήρου, ἀλλὰ καὶ ἅπασιν ὀρθοδόξοις συχνότερον ἐποφείλεται. Ὁ οὖν
 καρδίας εὐθύτητι τὸ διδόμενον ὀρεγόμενος, οὐδ' ἄν, εἴ τι καὶ γέ-
 νηται, στερηθήσεται, ἢ δικάσει Θεὸς τοῦ διδόντος ἐν μέσῳ καὶ τοῦ
 λαμβάνοντος ὡς μὴ δόξων ἡμᾶς ἀπατᾶν ὑποσχέσει καὶ μόνῃ. Καὶ αὖ ὁ
 40 λαβὼν μὴ διδοὺς τὸ ὀφείλον λειτούργημα, ἀλλ' ὁ ψεύδους ὑπόδικος
 εὐθυνθείη γε πρὸς Θεοῦ, ὁ δὲ γε ἐπαληθεύσων ἐντελῶς τὰ τῆς ὀφειλῆς,
 περικυκλώσει καὶ θάλψει τὸν τοιοῦτον τὸ ἔλεος καὶ οἱ οἰκτιρμοὶ τοῦ
 Θεοῦ, καὶ ὧδε καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ἀμήν.

6

Γράμμα πρὸς τοῖς τοῦ κλήρου, ὅτι καὶ λαμβανόντων τὸ ἐξ ἔθους δόμα οὐ
 σπουδάζη ἕκαστος ἐκπληροῦν, ὡς ἐξῆν, τῷ ἀρμοδίῳ στολισμῷ εἰς τιμὴν
 καὶ εὐπρέπειαν τῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας.¹¹⁰

217v || Οἴδατε, ἀδελφοί, πῶς τὰ τῶν χριστιανῶν ἡκρωτηριάσθη δι' ἁμαρ-
 5 τίας ἐμάς,¹¹¹ ἐξ ἧς συμφορᾶς καὶ ὑμῖν τοῖς τῆς ἐκκλησίας τὰ πρὸς τὸ ζῆν
 ἀναγκαῖα ἐπέλειψε, λογίζομαι δὲ ὡς σὺν ταῖς ἄλλαις κοιναῖς ἁμαρτίαις.

Καὶ λαμβανόντων ὑμῶν τὸ ἐξ ἔθους ὑπὸ τινῶν τῶν τοῦ κλήρου ἢ
 ἐκκλησία κατεφρονεῖτο μὴ πάντων τῶν λαμβανόντων ὑπηρετούντων τῷ
 λειτουργήματι, εἴτε τῇ νόσῳ ἀλισκομένων τῶν καθαρῶν τὴν προσηγορίαν

30-31 Is. 65.13 35 Ju. 3.2 37 III.Regn. 3.6: 9.4

31 φάγωνται V

6: A 196v-197. V 217-219.

1-3 post. κλήρου add. ὅτι καὶ ... ἐκκλησίας V^f 2 ἐκπληρεῖν A

109. Ο Αθανάσιος ξαναμιλά διαφοροῦμενα για κάποια «διπλή αύξηση». Η πρώτη βέβαιη και στενότερη σημασία της αύξησης αφορά τις οικονομικές παροχές του κλήρου της Αγίας Σοφίας. Η δεύτερη αφορά κατά πάσα πιθανότητα την έκταση της αυτοκρατορίας, που έχει τραγικά συρρικνωθεί· μια αύξησή της θα επέτρεπε τη διάρθωση της οικονομικής και διοικητικής στενότητας του πατριαρχείου.

110. Laurent, *Regestes*, 1770.

111. Η κατάρρευση των imperium και sacerdotium δεν είναι ανεξάρτητη από τα εκκλησιαστικά σχίσματα, στα οποία εντάσσεται και αυτό των κληρικών της Μεγάλης Εκκλησίας.

- 10 οὐ τὴν προαίρεσιν,¹¹² εἴτ' ἐπισειούσης τῆς συνειδήσεως ὄλεθρον τούτοις, εἰ τῶν θείων προσάπτονται ἀδεῶς, κάκειθεν τῷ πράγματι μὴ θαρρούντων καὶ ἀληθεύειν αἰσχυνομένων τὸν εὐλαβῆ σχηματίζεσθαι. Καὶ οὐ φημι περὶ τῶν εἰρχθέντων ἐνδίκως, εἴτε καὶ μὴ.
- 15 Εἰ δέ τις ἔνεκεν δόγματος ἢ καὶ βίου ἀπεσχοινίζετο καὶ τοῦ βήματος, τηρήσει τάχα τῆς συνειδήσεως; Τί ὑπὲρ λάχους ἐμάχετο καὶ πρωτείων, ἀλλὰ μὴ ζῆλον ἐδείκνυ τὸν ὀρθοδόξοις ὀφείλοντα, ἀξίωμα μόνον ψιλὸν ἐνεργείας ἐπισπεύδειν διεκδικεῖν, ὡσπερ μὴ φερωνύμως κληθέντων τῶν μεγάλων ἀξιωματῶν τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ κλήσει κενῇ τοῦ σχηματίζεσθαι ἔνεκεν; Ὅ εἴθε μὴ ἐξεγένετο καὶ τοῖς μεῖζοσιν, ἐξ ὧν καὶ ὡς ἔθος
- 20 κρατῆσαν κακῶς τὴν ἀχειμαστον ἐκκλησίαν πιέζει διηνεκῶς, ὡς μέχρι καὶ νῦν μὴ μόνον τῷ βήματι μὴ συνάγεσθαι τῶν εἶναι τοῦ βήματος χειροθετηθέντων τινάς, ἀλλ' οὐδὲ κἂν ὡς ἔθος ἐξῆν τοὺς τοῦ κλήρου ἱματισμῶ ἐστολίσθαι τῷ ἀρμοδίῳ τῇ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίᾳ εἰς τιμὴν καὶ εὐπρέπειαν καὶ ὡς ὀφείλον συνάγεσθαι. Ἄλλ' εἴ που καὶ συναχθῶμεν, ὅτε καὶ
- 25 βούλει καὶ ὡς βούλεται ἕκαστος, ὡς κατὰ χάριν, οὐχ ὡς ὑπόχρεοι, καὶ μεθ' ὧν ἐνδυμάτων, ὡς ἔτυχεν, ἀναστρεφόμεθα ἐν τῇ ἀγορᾷ, ἢ ὅπουδῆποτε – φεῦ – ἐν τῇ ὥρᾳ τῆς προσευχῆς συναγόμεθα, ἵνα ἐάσω ζητεῖν
- 218 στάσιν ἐν συντριβῇ καὶ κατάνυξιν προσευχῆς καὶ τὸ ἀνομίλλητον τὸν ἐγγύς, ὡς ὀφείλει πιστοῖς, ὅπου γε τοῖς πολλοῖς οὐδὲν ἀνέβη εἰς νοῦν περὶ προσευχῆς, ἀλλ' ἔνεκεν τοῦ εἰπεῖν καὶ ἀκοῦσαι ὡς ἔθος Ἀθήνησι παραγίνεσθαι.
- 30 Εἰ δέ τις τῶν ἐκ τοῦ κλήρου προσοχθῶν τοῖς τοιοῦτοις ἐμπίπραται θείῳ ζήλῳ, καὶ αὐτὸς δέδοικε καὶ τοῦ γρύξαι πληθυνθείσης τῆς μοχθηρίας διὰ τὸ ἀνεκδίκητον, κάντεῦθεν προσκόπτειν πρὸς τὸν πρεσβύτην καὶ τὸ παιδάριον καὶ τὸ ἄτιμον πρὸς τὸ ἔντιμον.¹¹³

Τοιαῦτα, ὦ τῶν ἀνομιῶν τῶν ἐμῶν, σὺν τοῖς λοιποῖς ἀτοπήμασι καὶ τῆν

25 Ro. 4.5 29 cf. I.Cor. 2.9 30-31 locum non inveni 34-36 Is. 3.5

16 φιλῶ A V 28-29 τὸ ἔγγυς A 32 ἐμπίπραται V 35-36 τὸν ἔντιμον V

112. Ο Αθανάσιος αναφέρει την αἵρεση των Καθαρῶν, σε ένα χωρίο όπου δεν είναι ξεκάθαρος ο βαθμός γνώσης του για την πρώιμη αυτή χριστιανική αἵρεση (βλ. ODB, τ. 3, 1497· OHE, τ. 7, 156-159). Μάλιστα επισημαίνει την αντιστοιχία του κλήρου με τους αιρετικούς, αφού και οι δύο έχουν το όνομα, αλλά όχι και τη «χάρη»! Εδώ προφανώς υπονοεί τους Αρσενιάτες που αυτοαποκαλούνταν και ζηλωτές, για ένα ζήλο τον οποίο δεν διέθεταν κατά τον Αθανάσιο.

113. Μερικοί κληρικοί της Αγίας Σοφίας συνέχιζαν να προσέρχονται ανελλιπώς στις ακολουθίες «πυρπολούμενοι από θείο ζήλο». Μάλιστα είχε δημιουργηθεί σχεδόν τρομοκρατικό κλίμα απέναντί τους· η μειονότητα αυτή που δεχόταν τον συμβιβασμό που πρότεινε ο πατριάρχης, πιθανόν εισέπραττε το μένος των αντιπάλων του Αθανασίου.

Χριστοῦ ἐκκλησίαν νοσήσασαν αισθανόμενος, ἐξ ὧν καὶ τὰ ἀγαθὰ ἐπι-
 40 λείπει ὡς καὶ ἠπειλήται, καὶ πενία δεινῇ πιεζόμεθα φαύλων ἐργασιῶν
 ἀξίας ἐπικαρπίας δρεπόμενοι καὶ ὡς ἀναίσθητοι – φεῦ – ἀντὶ συντετριμ-
 μένης ἐπιστροφῆς κακῶν προσθήκην ποιούμεθα. Δι’ ἃ καὶ ἠυχόμεν εἰ ἐτε-
 θνήκειν πρὸ τοῦ τοιαῦτα κακὰ ὑπάρξαι τοῖς ὀρθοδόξοις συνάντημα.¹¹⁴

Πλὴν ἐπέπερ τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ φροντίζειν κεκρίμεθα, ἔφθην
 45 ὑμᾶς τοὺς τῆς ἐκκλησίας συμβουλευσαὶ καὶ πρὸ καιροῦ, εἰ πρὸς τὸ
 εὐτακτον βουλευθείημεν βλέψαι καὶ ὀφειλόμενον, τῆς πάντη ἀπολωλυίας
 ῥόγας τὸ ἡμῖς, ὅθεν καὶ δῶν Θεός, φροντίζειν ἀποδιδόναι ἀνυπερθέτως
 ὑμῖν ἐν καιρῷ τῷ προσήκοντι. Τοὺς δὲ μὴ θέλοντας εὐτακτεῖν, ἐὰν εἰ μὴ
 πείθονται, ἕως καὶ ἴλεων βλέψας Θεὸς ἃ ἀφηρέθητε, διὰ τῆς ὑμετέρας
 πρὸς ἐκεῖνον ἐπιστροφῆς παρέξει τῷ πολιτεύματι.

50 Ἄλλ’ ἐπεὶ γε πενίας ἀποδουρόμεθα ἕκαστος, πράττειν δὲ τὰ καλὰ ἢ
 ὀφειλούσης ὑπηρεσίας πρεπόντως ἀποδιδόναι κατὰ συνείδησιν ἢ κατ’
 ἄνθρωπον κἂν οὐδαμῶς, ἕως νῦν τινες πεφροντίκαμεν τοῦ μὴ πληρῶσαι ἃ
 συνεθέμην τῷ τότε, τῶν ὑποσχέσεων μὴ προβάντων τῶν ὑμετέρων, τὸ
 218v 55 κώλυμα ἐν τούτῳ δοκοῦντες ὑμᾶς ὑποκνήσαι πρὸς τε ἐγρήγορσιν καὶ
 ἀλήθειαν ἀνακαλεῖσθαι, εἰδόντων σαφῶς ὅσα ἀπώλεσεν ἢ ὁ ὄκνος τὴν ἐπι-
 μέλειαν. Ἄλλ’ αὖθις τὰ τῆς πενίας ὀρώντες ἐπιτεινόμενα, σπλαγχνιζόμε-
 νοι πάλιν ἀνιστοροῦμεν ὑμῖν: ὅσοις καὶ βουλευτὸν κατανεῦσαι ὑπηρετεῖν
 τὰ τῆς ἐκκλησίας πρεπόντως καὶ κατὰ τὴν οἰκείαν ἕκαστος τάξιν, καὶ
 ἡμεῖς ἄνευ λόγου πληροῦν καὶ ἀπὸ σήμερον τὴν ὑπόσχεσιν. Ὁ δὲ γε τῆς
 60 συμφωνίας τῶν ὑπ’ ἀμφοῖν λελεγμένων ἐκστὰς Θεοῦ περιπέσοι
 χερσίν.

Ἴνα δὲ καὶ μὴ λόγων ἀλλ’ ἔργων γινώμεθα πληρωταί, ἕνα τοῦ κλήρου
 ἐκπέμψαι μετὰ γραφῆς ἐπεχείρηκα τῷ ἀγίῳ μου αὐτοκράτορι χαράξας
 καὶ τάδε: «Ὡς ἐπεὶ πρὸ ἐμοῦ τοῦ κλήρου προενοεῖτο ἢ ἐκ Θεοῦ βασιλεία
 65 σου παραμυθίαν τινὰ τάξασα ἐκ τῆς Σερρῶν ἐκκλησίας ἐκεῖθεν νομίσμα-
 τα μόνα σταλέντα ἡμῖν διακόσια, ὑπ’ αὐτῆς αἰτούμεθα καὶ τὰ λεί-
 ποντα.»¹¹⁵

60-61 He. 10.31

47 ἐὰν εἰμὴ sic A V 63 ἐπεχείρησα A

114. Η προτίμηση του θανάτου ἀντὶ τῆς ἐμπειρίας των τωρινῶν κακῶν, γιὰ τους Ὀρθο-
 δόξους, ἀποτελεῖ ἕνα συχνό ψυχολογικὸ μοτίβο που ἀπαντᾶ στα κείμενα του Αθανασίου.
 Πρβ. Talbot 1975, 32.2-6: Τὰ τῷ γένει Χριστιανῶν συναντήσαντα ἠυχόμεν πρὶν τοῦ ταῦτα
 ἰδεῖν μετὰ τῶν καθευδόντων ἐν τάφοις λογίζεσθαι, ἢ κἂν κατὰ δεύτερον σήμερον ἐν χηρα-
 μοῖς καὶ ὑπογαίαις καὶ ζόφῳ εἰσδύναι ἑμαυτόν, καὶ τὸν κόσμον ἀποκλαιόμενον, καὶ μῆτε
 ἀκούειν μῆτε ὁρᾶσθαι, ἢ τὰ τῆς ἐκκλησίας Χριστοῦ τοῦ θεοῦ μου ἐπιστατεῖν.

115. Ο Αθανάσιος υλοποίησε ἄμεσα τὴν ὑπόσχεσή του καὶ ἐστεῖλε στον αὐτοκράτορα
 ἕναν κληρικὸ ὡς κομιστὴ μίας ἐπιστολῆς, προσπαθώντας νὰ εξασφαλίσῃ τὰ χρήματα που

- 70 Ἦν δέ μοι ἐκεῖθεν ἀπολογίαὶν κεκόμικεν ἐρωτήσαντες καὶ ὑμεῖς εἰ θε-
λήσητε, τὸν σταλέντα γνωρίσητε· ἔφη γὰρ ταῦτα: «Οἶμαι μὴ ἀγνοεῖν σε
ὀχλήσεις καὶ βίας, ἅς τῇ χώρᾳ ἡμῶν παρεχώρησεν ὁ Θεὸς καὶ ὄση ἐκ τού-
των καὶ ἔξοδος καὶ κατατριβὴ δι' ἃ ὤφειλε πᾶσαν τὴν ἐκκλησίαν ἐπι-
τεῖναι πᾶν ἀγαθὸν καὶ μάλιστα προσευχὰς εὐταξίᾳ πολλῇ· ἃ εἰ ἐμάνθα-
νον εὐτόνως καὶ διεγρηγερμένως τελείσθαι ὑπὲρ τε κοινῆς σωτηρίας τοῦ
κόσμου καὶ ἐκάστου ἡμῶν, ἐσκίπτων ἂν ἀπὸ τούτων καὶ προσεδόκουν
75 μεγάλα τὰ ἀγαθὰ. Ἐπεὶ δὲ προβαίνει τὰ ἐναντία καὶ ὄκνος καὶ ἀταξία,
ὡς καὶ τινῶν τῶν ἐν ἀξιώμασι μὴ βούλεσθαι τὴν ὑπηρεσίαν ἂν τὴν νενο-
μισμένην ἀποδιδόναι τῇ ἐκκλησίᾳ ὡς δεῖ, ἀλλὰ καὶ ἀναιδῶς ἐκγογγύ-
ζοντας, τίς γὰρ δικαιοῦσι τῷ ἀμελεῖ λαμβάνειν μισθοὺς, ἰδοὺ οἱ δου-
λεύοντές μοι καὶ φάγονται λελέχθαι γινώσκων ἀπὸ Θεοῦ;
- 80 Ἄλλ' ἐπεὶ ἠρωτήθη, ὅπερ δίκαιον κέκρινα ὑποτίθῃμι, τοὺς μὴ ἀμφιεν-
νομένους ὡς δέον καὶ τοὺς μεγάλης νόσου ἐκτὸς μὴ ὡς ἡ τάξις ὑπηρε-
τοῦντας παραδραμῶν, ἕως αὐτοὶ ἑαυτοὺς διορθώσονται, ἐξ ὧν εὐπορεῖς
ἐν χερσὶ τοῖς συντόνως σχολάζουσιν ἀόκνῳ ὑπηρεσίᾳ καὶ ἀμφιάσει κο-
219 σμῖῳ εἰς δόξαν τῆς ἐκκλησίας καὶ κατακόσμησιν, ἥ ὡς ὄντας τῆς εὐτα-
85 ξίας, παρέχε τὸ συμφωνηθέν. Οὕτω γὰρ σου ποιῶντος, καὶ οἱ τῆς ἀμε-
λείας βελτιωθήσονται. Καὶ τότε κάκεινοῖς ἐγὼ ἐπιστραφεῖσι ἐν τῷ καλῷ
βεβαιωθεὶς παρὰ σοῦ ἀνελλιπῶς παρέξω τὸ ὄφλημα. Ὡς γὰρ δεινὸν τὸ
στερίσκειν μισθίου μισθόν, δεινότερον τὸ μὴ ἐκδουλεύειν, καθ'
ὅσον εἰληφεν ὁ λαβών. Καὶ ταῦτα τῶν τοῦ Θεοῦ.»¹¹⁶

78-79 Is. 65.13 87-88 Ma. 3.5

70 παρηχώρησεν V 86 ἐπιστραφέντες A V

πρέπει να καταβάλει στον κλήρο. Η ενέργειά του είτε αποδεικνύει την πραγματική ανέχεια του πατριαρχείου, είτε την εσκεμμένη παρουσίαση αυτής της εικόνας προς τους ιερωμένους. Η Παπαγιάννη παραθέτει το ίδιο χωρίο θεωρώντας ότι αναφέρεται σε σχετικό διάβημα που είχε κάνει ο πατριάρχης «ζητώντας από τον Ανδρόνικο Β' να εξασφαλίσει την πλήρη καταβολή της νόμιμης ειδικής οικονομικής ενίσχυσεως που εδικαιούτο η Μεγάλη Εκκλησία από την επισκοπή Σερρών» (Παπαγιάννη 1986, σ. 115). Η αναφορά σε μια ακριβώς ισόποση ενίσχυση διακοσίων χρυσών νομισμάτων σε άλλο γράμμα του Αθανασίου, αυτή τη φορά προς τον μητροπολίτη Κρήτης, η οποία θα συγκεντρωνόταν από τη μητρόπολη Μονεμβασίας (βλ. Πατεδάκης 2004, Ε. 7.55-56), μας κάνει να υποψιαστούμε ότι το συγκεκριμένο ποσό αντιπροσώπευε μια τακτική οικονομική ενίσχυση προς το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως από τις υποκείμενες σε αυτό μητροπόλεις. Στη συνέχεια ο πατριάρχης χρησιμοποίησε τα έσοδα αυτά για να καλύψει άλλες ανάγκες ή εξοφλήσεις μισθών, όπως τις παρούσες.

116. Μέσα από την επιστολή του αυτοκράτορα, η οποία παραδίδεται ενσωματωμένη στο γράμμα του πατριάρχη, διαφαίνεται πλήρης ταύτιση των απόψεων των δύο ανδρών για το θέμα του κλήρου της Αγίας Σοφίας στα επιχειρήματα (δυσκολία των καιρών, απείθεια και αταξία του κλήρου, ανάγκη για διόρθωση), ακόμη και στα χωρία από τις γραφές τα οποία παρατίθενται. Αναρωτιέται κανείς αν η παραπάνω επιστολή έχει συνταχθεί από τον

90 Ταῦτα κελεύσαντος τοῦ κρατοῦντος δηλοποιῶ καὶ ὑμῖν, ὅσοι τῆς
 εὐταξίας ἐστέ, ἴν' ὡς αὐτῆς ὀφειλέται σπουδάζετε. Εἰ γοῦν τοῦτο κρατεῖ
 καὶ παρόντος μου καὶ ἀπόντος,¹¹⁷ τὰ συνταχθέντα οὐ διαφεύσομαι.
 Μόνον ὑπέικειν εἰς τάξιν παιδοτριβοῦντες τοὺς ἐπιλοίπους ὑμεῖς οἱ προ-
 95 έχοντες, ὡς ἂν εὐταξία προθύμῳ ἀποπληροῦντες Θεῶ τὰς εὐχὰς τοῦ
 λαοῦ κατ' ἐνώπιον ἔχετε μὲν τὸ συμφωνηθέν, κάκεινος ὑμᾶς, καθὼς αὐτοὶ
 καὶ δοξάσετε ἐπιμελεία ἀνελλιπεῖ, δοξάσει καὶ ὧδε καὶ ἐν τῷ μέλλοντι.

7

Γράμμα ὑποσχετικὸν τοῦ ἄρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν πρὸς τὸν πατριάρχη,
 ὅπως σχολάζῃ ὡς δεῖ, καὶ μάλιστα τῇ Κυριακῇ καὶ πάσῃ δεσποτικῇ
 ἑορτῇ.¹¹⁸

Ἐνδεία καὶ ῥαθυμία πιεζομένων πολλῇ τῶν τοῦ κλήρου διὰ τὸ πρόσσο-
 5 δον πᾶσαν ἀφαιρεθῆναι διὰ τὴν ἀνομίαν ἡμῶν, οἰκτίρων ὁ πατριάρχης
 ἀπήτησε λόγον ἡμῖν, εἰ προθύμῳ ἀπὸ γε τοῦ νῦν πρὸς λατρείαν Θεοῦ
 συναγόμεθα καὶ μᾶλλον ἀναστασίμῳ ἡμέρᾳ καὶ ἄλλῃ βασιλικῇ ἑορτῇ,
 ἐσπερινῷ καὶ ὄρθρῳ καὶ λειτουργίᾳ, ὑπηρεσίᾳ καὶ ἀμφιάσει, ἀξιῶματι τὸ
 ἐκάστου προσήκον τὴν θείαν λατρείαν ἀποπληροῦν καὶ μάλιστα σήμερον,
 10 ἡνίκα κλαυθμῷ ἐν ἐπιστροφῇ παντὶ ὀρθοδόξῳ χρεῶν καὶ καρδίας ἐν
 κατανύξει καὶ συντριβῇ ἀναστρέφεσθαι, διδόναι τῆς ῥόγας ἐκάστῳ τὸ
 ἥμισυ, ἕως οἰκτίρας Θεὸς παρέξει ἐκάστῳ τὰ ἑαυτοῦ.

Καὶ τοῦτο ἔδοξεν ἀρεστὸν τοῖς τοῦ κλήρου ἐχέφροσι. Πλὴν ὀλίγοι τινὲς
 15 εἰσέρχονται ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὡς κατὰ χάριν οὐ κατὰ χρέος, εὐταξίας

100 δοξάσετε VPC : -ται V^{ac}

7: V 219-219v.

15 Ro. 4.5

1-3 post Γράμμα add. ὑποσχετικὸν ... ἑορτῇ V^f 2 καὶ Σαββάτῳ add. Talbot post
 Κυριακῇ

αυτοκράτορα ἢ ἔχει υπαγορευθεῖ σύμφωνα με τὸ ὄφος καὶ τις ἀπόψεις τοῦ πατριάρχη.
 Παρόμοια προβληματικὴ ἀφορὰ καὶ τὴν επ. 9, ὅπως θα διαπιστωθεῖ παρακάτω στα σχόλια
 τῆς ἐκδοσῆς μας.

117. Εἶναι ἀπίθανο ὁ Αθανάσιος με αὐτὴ τὴ φράση νὰ δηλώνει τὸ ενδιαφέρον τοῦ γιὰ
 μὰ μακροπρόθεσμη προοπτικὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπομάκρυνσή τοῦ ἀπὸ
 τὸν πατριαρχικὸ θρόνο· ἀπλῶς κυριολεκτεῖ, ὅταν γράφει ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τοῦ κλήρου
 ἐξαρτάται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ἢ ὄχι σὲν ἀκολουθίαις σὲν νὰ ὁ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

118. Ὁ Laurent συνδέει τὸ παρὸν γράμμα με τὴν επ. 6, χωρὶς ὠστόσο νὰ διευκρινίζει με
 ποιο μέρος τῆς (Laurent, *Regestes*, 1770, ὑποσημ.). Ἐνὼ συμπεριλαμβάνεται σὲν ἀλληλο-
 γραφία τοῦ Αθανασίου, ἐπιγράφεται σὲν Θεοφύλακτο Λιβδίκη, ἄρχοντα τῶν ἐκκλησιῶν,
 ὡς ἀπάντηση ἰσῶς πρὸς τὴν προηγούμενη ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη. Ὁ ἄρχων τῶν ἐκκλη-
 σιῶν ἀντιπροσωπεύοντας τὸν ὑπόλοιπο κλήρο ὑπόσχεται ὅ,τι εἶχε ζητήσει ὁ Αθανάσιος (επ.
 6.95-99), ὥστε νὰ ἐκτελεστεῖ ἡ πληρωμὴ πρὸς τοὺς κληρικοὺς.

καὶ ἱματίου χωρὶς, καθὰ καὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ ἀναστρέφονται.¹¹⁹ Ἐγὼ καταγνοὺς Θεοφύλακτος ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν ὁ Λιβδίκης,¹²⁰ λόγον δίδωμι τῷ Θεῷ τοῦ σχολάζειν ὡς δεῖ, καὶ μᾶλλον Κυριακῇ καὶ πάσῃ δεσποτικῇ ἑορτῇ ἥ ἐσπερινῷ καὶ ὄρθρω καὶ λειτουργίᾳ ἱματισμῶ ἐν εὐτάκτῳ ἀποπληροῦν καὶ προθύμως ὑπηρεσίαν ἀξίως τοῦ βαθμοῦ οὗ ἠξίωμαι.

8

Γράμμα τοῦ πατριάρχου πρὸς τοὺς ἀποδυσπετοῦντας τῶν τοῦ κλήρου ζητήσαντος εὐσυνείδητον ἄνθρωπον,¹²¹ ὅπως ἀναθῆ αὐτῷ τῆς ἐκκλησίας τὰ προσοδήματα καὶ εἰς κοινὴν ποιῆσθαι διανομήν.¹²²

Τὴν διὰ τὰς ἡμῶν ἀνομίας τῇ ἐκκλησίᾳ Χριστοῦ συναντήσασαν ἔνδειαν καὶ δὴ καὶ δαπάνην τῇ βασιλείᾳ τὴν μυριάριθμον καὶ ἦν βιάζεται ἕκαστος βίαν, οἴμαι τινα τῶν ζώντων μὴ ἀγνοεῖν. Δι' ἣν ἡμᾶς ταπεινωσθαι ὤφειλε πάντας καὶ συντριβῆσθαι ἕκαστον, δι' ἁμαρτίαν οἰκείαν ἕκαστου λογιζομένου τὴν πᾶσαν συμβῆναι χριστιανοῖς συμφοράν.

Καὶ τοῦτο ἔδει φρονεῖν καὶ ὑμᾶς τοὺς τοῦ κλήρου καὶ εἴπερ ποτὲ νῦν διηνεκῇ πρὸς Θεὸν ποιῆσθαι τὴν δέησιν, ἀλλὰ μὴ ἀθυμίας ἐκ βαρῶν τινὰς ἀποδυσπετεῖν, ὡς ὑφείσθαι διὰ τοῦτο τοῦ λειτουργήματος, ἢ καὶ συνερχομένους ἡμελημένως ἐν ἀταξίᾳ συνέρχεσθαι καὶ μᾶλλον εὐχα-

20 ἀξίος V

8: V 219v-220.

10-11 l.c. Thdr.Stud.Ep. 154.26 (Fatouros); Nicol.Myst.Ep. 42.24 (Jenkins-Westerink)

1-3 post. Γράμμα add. τοῦ πατριάρχου ... διανομήν. V^Γ 1 τοῖς τοῦ L 10 ἀθυμία V

119. Κατὰ τον Λιβδίκη, το μεγαλύτερο μέρος των κληρικών της Αγίας Σοφίας προσαρμόστηκε στις απαιτήσεις του πατριάρχη ενώ η αντιπολίτευση δεν δεχόταν να εκτελέσει τις επιταγές του. Διαφορετική εικόνα παρουσιαζόταν στην επ. 6.32-36, όπου οι συμφωνούντες με τον πατριάρχη, φοβισμένοι, δίσταζαν ακόμη και να διαμαρτυρηθούν ή να εκφράσουν τη γνώμη τους απέναντι στην ομάδα που εδώ παρουσιάζεται ως μειονότητα.

120. Πρόκειται για ένα κατά τις υπόλοιπες του δραστηριότητες άγνωστο από τις πηγές πρόσωπο (PLP, τ. 6, Βιέννη 1983, αρ. 14875). Σύμφωνα με τον J. Dargouzes, ο ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν δεν αποτελεί τον ανώτατο αξιωματούχο της Μεγάλης Εκκλησίας. Υπήρχαν τρεις ἄρχοντες των ἐκκλησιῶν συνολικά και η σειρά τους τῇ τάξει ἄλλαξε ἀπὸ ἐποχὴ σε ἐποχὴ, ἐνὼ ἱεραρχικά ὑπάγονταν μᾶλλον στον μέγα σακελλάριο (J. Dargouzes, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'Église Byzantine*, Παρίσι 1970, σσ. 175, 221, 552). Στην παρούσα ἐπιστολὴ ἡ ἐκπροσώπηση τοῦ κλήρου προβλεπόταν ἐνδεχομένως ἀπὸ τα καθήκοντα τοῦ ἄρχοντος των ἐκκλησιῶν, τα οποία ἀλλοῦ περιγράφονται ὡς ἐξῆς: Ὁ ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν, ἐπιβλέπει καὶ παραδιδούς τὰς ἐκκλησίας τοῖς πρεσβυτέροις (ό.π., 549.G.23· 554.I.19· 571.O.23). Καθὼς ἡ διαμάχη τοῦ κλήρου με τον Αθανάσιο σχετιζόταν με τις σχέσεις πρεσβυτέρων και ἐκκλησίας, ο ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν ἦταν ἀρμόδιος να διαπραγματευθεῖ.

121. Ο πατριάρχης μπορεί να εμπιστευτεί ένα πρόσωπο με βασικό χαρακτηριστικό την εὐσυνείδησία στα λειτουργικά ή ἱερατικά του καθήκοντα (πρβ. επ. 3.49-50· επ. 6.16· επ. 8.32).

122. Laurent, *Regestes*, 1771.

15 ριστεῖν, ὡς ὅτι οὐδ' ἀπαιτήσεων κατὰ τοὺς λοιποὺς κληρικοὺς διὰ τῆς ἐκκλησίας ἡμεῖς ἐπειράθημεν, ἀλλὰ μὴ καταδαπανᾶσθαι τοῖς λογισμοῖς, ἔστιν ὅπου καὶ τὴν ἀποστασίαν τὴν ἀπ' αὐτῆς, εἰ μὴ λάβοιμὲν τι, ἐπαπειλεῖσθαι τινὰς ἐξ ὑμῶν καὶ τοῦτο δισχυρίζεσθαι, τὰ συμπύπτοντα δὲ τοῖς ταύτης ἀφισταμένοις ἐπισφαλῆ μὴ λογιζόμενοι, φίλτατοι, καὶ δὴ καὶ τὴν ἀταξίαν καὶ ὀκνηρίαν τινῶν πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν ἦν ἕκαστος ἐποφείλεται.¹²³ Ὡν ἕνεκεν διορθοῦσθαι καὶ φρονήματι ταπεινῶ ὀφειλόμενον

20 ἦν ἀγαθὴν αἰτεῖσθαι μεταβολήν, ἀλλὰ μὴ γογγύζειν. Τοῖσιν λαχόντες ἡμεῖς φροντίζειν τῆς ἐκκλησίας καὶ τὴν αὐτῆς ἀπορίαν εἰδότες καὶ μᾶλλον τοῦ κλήρου δισσωῶς πικραίνομεθα καὶ τῇ πενίᾳ ὑμῶν καὶ τὸ μὴ διεγυερμένως τινὰς, μηδὲ εὐτάκτως ὑπηρετεῖν, ὅπου γε μᾶλλον, ὡς ἔφην, ἕκαστον ἔδει σχολάζειν καὶ πληθύνειν ὑπὲρ τοῦ κόσμου τὴν δέησιν εἰς

25 Θεὸν ἐν εὐτάκτῳ ἐπιμελείᾳ πληροῦντας τὸ διακόνημα.

Πλὴν ὡς ὁρῶ, εἰ ἀνιάτρευτα ἐπὶ πλέον καὶ τὰ ἀμφότερα μείνωσι, τὸ μῆτε εὐεργεσίας ἐπαπολαῦσαι τὸν κλῆρον, μῆτε τῆς ἀταξίας ἀποστῆναι

220 τοὺς ἀτακτοῦντας, οἱ μὲν τῇ πενίᾳ διαφθαρήσονται, οἱ δὲ καὶ ἄλλων καὶ ἡ ἑαυτῶν ψυχὰς καταβλάψουσιν, ἄπερ ὀλέθρια καὶ ἀμφότερα. Ἐνθα ἡμεῖς

30 μὴ φέρειν ἐπὶ πολὺ ἀνεχόμενοι τοῦ ὄραν τὰ ἀμφότερα ἀθεράπευτα ὀφειλῆ καὶ ἀγάπη ὡς ὄντες ὑπόχρεοι, ὃ καὶ δοκεῖ μοι συμφέρον ἐν τούτοις, ἀκούσατε οἱ ὑμῶν εὐλαβέστεροι: ζητήσαντες εὐσυνείδητον ἄνθρωπον, τοῦτον ἐνόρκως μοι μαρτυρήσατε καὶ ἀναθῶ τὰ τῆς ἐκκλησίας αὐτῷ προσοδήματα καὶ τὴν κατὰ τὸ ἀπαράλειπτον ταύτης ἐξυπηρέτησιν εἰς

35 ὅσα καὶ δεῖ· καὶ ὅσον ἐκεῖθεν ὑπολειφθῆ, εἰς κοινὴν ποιείσθω διανομήν, ἡμετέραν φημί καὶ τοῦ κλήρου παντός.¹²⁴

26 ἐπιπλέον V 30 ἐπιπολὸν V

123. Ο Αθανάσιος σκόπευε να εξαλείψει την αδιαφορία από τις τάξεις του κλήρου, μια τακτική που επιβεβαιώνεται ακόμη και από την αντίπαλη οπτική, αυτήν του Παχυμέρη (3.167.32-169.7): Ἦν γάρ, ὡς ἐφύκει, ὁ σκοπὸς τῷ πατριαρχεύοντι ἐκ μέσου θείναι τὸ ἀδιάφορον, εἴτε ὄν εἴτε δοκοῦν, ἐκ παλαιοῦ ἐπεισφρήσαν διὰ τὴν τῶν πνευματικῶν προστατῶν, ὡς ἔφετο, ἀτρημελησίαν ἢ καὶ συνήθειαν. Ὅθεν κἀκεῖνοι ἐπειλημμένοι προφάσεως εὐπροσώπου τοιαῦτ' ἔδρων, ἦν πού τις αἰτίαν ἀδιαφορίας εἰλήφει. Τέως δὲ περὶ τὴν τοιαύτην αἰτίαν οὐκ ὀλίγοις καὶ αὐτὸς ἐνεπικραίνετο τὸ ἀδιάφορον ὄνειδίζων, μὴ κρίνων, οἶμαι, ὡς μέσον κακοῦ τε καὶ ἀγαθοῦ τὸ ἀδιάφορον κείμενον πρὸς ἐκάτερον ἐναντιοῦται τῶν ἄκρων, καὶ εἴ γε πρὸς τὰγαθὸν κακὸν νομίζεται, ἀλλ' οὖν καὶ πρὸς τὸ κακὸν ἀγαθὸν καὶ ἀγαπητόν, ἂν μετριοπαθοῦμεν, μὴ τοῦ ἀπαθοῦς ἐφικνούμενοι.

124. Με τη φράση τὰ τῆς ... ἐκκλησίας προσοδήματα εννοούνται τα έσοδα του πατριαρχικού ναοῦ της Αγίας Σοφίας. Αυτά τα έσοδα προέρχονταν πιθανόν και από εκούσιες εισφορές των πιστών, ως δωρεές για τη Μεγάλη Εκκλησία, ή ως αμοιβές για λειτουργικές ή γραφειοκρατικές υπηρεσίες από τους κληρικούς. Για την αμοιβή τους ο πατριάρχης ζητά την υπόδειξη από τον κλήρο κάποιου ευσυνείδητου και αξιόπιστου διαχειριστή αυτής της πηγής εσόδων, τα οποία στη συνέχεια θα μοιραστούν σε όλους.

Εἰ δὲ τοῦτο μὴ εὐδοκήσητε, ἀλλὰ φροντίζειν με μόνον ὅθεν καὶ ὅπως
 δῆποτε ἀπαιτεῖτε, καὶ ὁδὸν βαδιοῦμαι δευτέραν, ἕως κοπάση ἢ τοῦ Θεοῦ
 καθ' ἡμῶν ἀγανάκτησις διὰ μετανοίας κοινῆς καὶ ἐπιστροφῆς. Καὶ πάλιν
 40 ἢ ἐκκλησία τὰ αὐτῆς ἀπολήψεται, φροντίσω ἀπαραλείπτως ἐν τῷ συ-
 νήθει καιρῷ ὅθεν καὶ δῶη Θεὸς εἰς τὸ ἥμισυ τοῦ νενομισμένου ἐκάστω,
 πλὴν ἀλλὰ τῷ ἀδιαλείπτως σχολάζοντι καὶ εὐτάκτως. Τὸν δὲ μὴ σχολάζοντα
 μηδὲ κεκοσμημένον εἰς εὐταξίαν, ὡς δεῖ κληρικόν, μηδέ κατ' ἀλή-
 45 θειαν ἀσθενοῦντα, κἂν ἐπὶ χρόνῳ κομπάζει μακρῷ, ἢ λόγῳ, ἢ ἄλλῳ τινί,
 μὴ δίδωσι δὲ δουλείαν, οὐδόλως λήψεται τι παρ' ἐμοῦ. Ὡς γὰρ μισθὸν
 μισθίου ἀποστέρων τῇ κρίσει ὑπόδικος, οὕτως καὶ ὁ λαμβάνων
 μισθὸν καὶ μὴ ἐκδουλεύων, ὡς προεπώδιστατον, ἐπισταμένων ἡμῶν
 διάκονον μὴ εὐρίσκεσθαι καὶ ἐπισήμοις πολλάκις ἡμέραις, μηδὲ τοῦ
 50 Λυχνικοῦ αὐτοῦ τὸν κατάρξαντα.¹²⁵ Ταῦτα πρὸς εὐταξίαν εἰ βλέψει,
 ἔνοχοι καὶ ἡμεῖς τῶν ἀμφοτέρων, ὃ διακρίνετε.

Εἰ δ' ἄλλο τι παρὰ τοῦ κλήρου συμφέρον κριθῆ καὶ σωτήριον, γνωρί-
 σατε καὶ ἡμῖν, καὶ στέρξομεν τοῦτο αἰεὶ τοῦ κρείττονος ἐφιέμενοι· σω-
 θείητε.

9

Γράμμα πρὸς τὸν βασιλέα ἀναγκάσαντος (τοῦ πατριάρχου) τοῦτον διὰ
 τὴν ῥόγαν τῶν κληρικῶν.¹²⁶

Πάντως οὐκ ἄγνωστὸς τὸ ἀναρίθμητον τῶν ἐξόδων τῆς βασιλείας καὶ

46 Ma. 3.5

9: V 220-220v.

1-2 post. Γράμμα add. πρὸς τὸν ... κληρικῶν. V^f 1 ἀναγκάζοντος τοῦτον L

125. Εἰδὼ τονίζεται ἡ ἀπουσία τοῦ κατώτερου βαθμοῦ τῆς ιεροσύνης, τῶν διακόνων (πρβ. επ. 9.8) ἀπὸ τῆς ἀκολουθίας, καὶ εἰδικότερα ἀπὸ αὐτῆς τοῦ Λυχνικοῦ, καὶ ὄχι τὴν ἀφή των λύχνων, ὅπως το μεταφράζει ἡ Talbot, «in charge of lamp-lighting to assist with the service» (Talbot 1973, 25).

126. Ἡ Talbot ἔχει ἐπισημάνει ὅτι ὁ τίτλος τοῦ παρόντος γράμματος εἶναι λανθασμένος καὶ γι' αὐτὸ τὸ ἔχει ἐπιγράψει ὡς «Letter of Andronicus to Athanasius» (Talbot 1975, xxxv). Ἐπίσης, ὁ Laurent ἔχει υποστηρίξει ὅτι ἡ παρούσα ἐπιστολή ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα (Laurent, *Regestes*, 1772). Πράγματι μπορούμε νὰ θεωρήσουμε τὸ σύντομο καὶ μεστό νοημάτων αὐτὸ γράμμα ὡς γράμμα τοῦ αυτοκράτορα, εἰδικὰ μέσα ἀπὸ τὴν πρώτη πρόταση (επ. 9.3-4)· παρόμοιο νόημα μάλιστα εἰσάγει καὶ ἄλλη ἐπιστολή τοῦ αυτοκράτορα πρὸς τὸν πατριάρχη (επ. 6.69-71). Ὡστόσο καὶ σὲ ἐπιστολή τοῦ πατριάρχη πρὸς τὸν κλήρο ἔχει γίνῃ ἀναφορὰ στα ἐξόδα τῆς βασιλείας (επ. 8.5 *δαπάνην τῆ βασιλεία τὴν μυριαριθμον*), στοιχεῖο ποῦ περιπλέκει τὰ ἐπιχειρήματα ὡς πρὸς τὴν πατρότητα τοῦ παρόντος γράμματος. Ἐπιπλέον φαίνεται πιθανὸ ὁ Αθανάσιος νὰ πιέζει τὸν αυτοκράτορα γιὰ τὴν καθυστερημένη πληρωμὴ τῶν κληρικῶν (με φράση κλειδί *το μακρομερεῦειν* τοῦ στ. 5) καὶ ὁ Ἀνδρόνικος νὰ ἀρνεῖται. Πρὸς ἀρνήση τοῦ αυτοκράτορα μας οδηγεῖ καὶ ἡ φράση τοῦ τίτλου τῆς ἐπόμενης ἐπιστολῆς καὶ μὴ γογγύζειν ἐπισφαλῶς (επ. 10.2)· ἀν ἀναφέρεται στὴν δυσσεβεία τοῦ αυτοκράτορα γιὰ τὴν πίεση ἀπὸ τὸν πατριάρχη ὥστε νὰ καταβληθοῦν οἱ μισθοί

5 τὰς ἔνεκεν τούτων φροντίδας, ἐξ ὧν συνεχόμενοι εὐρισκόμεθα καὶ μὴ θέ-
 λοντες παρακούειν ἅπερ γνωρίζεις ἡμῖν μακροημερεύειν εἰς πλήρωσιν.
 220v Πλὴν ἀλλὰ τῶν τοῦ κλήρου ὡς ἡμᾶς ἀναγκάζεις περὶ τῆς ῥόγας, ἀνά-
 γκασον πρῶτον αὐτούς καὶ σχολάζειν καὶ εὐτακτεῖν μὴ ἱματίων ἐκτὸς κα-
 10 θάπερ ἐν ἀγορᾷ· μὴ λειτουργεῖν ἥ ἱερέα διακόνου χωρὶς, καθὰ καὶ ἐν τῷ
 τυχόντι ναῶ· μὴ ἀνάγκης ἀπαραιτήτου χωρὶς ἐν ἐπισήμοις καὶ μᾶλλον ἡ-
 μέραις, ἔσπερινῶ καὶ ὄρθρω καὶ λειτουργία οὐχ ὡς ὑπόχρεοι, ἀλλ' ὡς
 κ α τ ᾶ χ ᾶ ρ ι ν, οὐ πάντας συνάγεσθαι, ἀλλὰ τὸν βουλόμενον. Τούτων εἰ
 τὴν διόρθωσιν ἀναγγείλῃς ἡμῖν, οὐδέποτε παραδράμη ὁ τῆς ῥόγας
 καιρός.

10

Γράμμα τοῦ πατριάρχου πρὸς τὸν αυτοκράτορα παρακαλῶν αὐτὸν διὰ
 τὴν πενίαν τῶν κληρικῶν καὶ μὴ γογγύζειν ἐπισφαλῶς, μηδὲ παρίδῃ ἀνία-
 τον τὸ μέγα τοῦτο κακόν, πλὴν τοὺς φροντίζοντας στολισμοῦ τοῦ καθή-
 κοντος.¹²⁷

5 Ἦνικά συνήθει φιλανθρωπία καὶ θεϊκῆς εὐδοκίας ἐπισκοπῆ λατρευέ-
 σθαι παρὰ γηγενῶν ὁ ὕψιστος ἐδικαίωσεν, ὡς ἂν ἀπαλλάξῃ μὲν εἰδωλο-
 μανίας ἡμᾶς, τοῖς δὲ θείοις ἐνδεδεχοῦντες τὸν ἁγιασμὸν ὀλικῶς καρπω-
 σώμεθα, ἀρχιερέων καὶ ἱερέων καὶ λευιτῶν¹²⁸ λατρείαν ἡμῖν εἰση-
 γήσατό τε καὶ ἐχαρίσατο, οἷς ἄλλοτρόπως καὶ οὐχ ὡς πρὸς τὸ ὁμόφυλον
 10 καὶ τὸ τῆς κληρονομίας αὐτοῖς συνέταξε σχοίνισμα, ὡς ἔνθεν τῶν
 ἀναγκαίων καὶ χρεωδῶν εὐμοιρεῖν εὐκόλως παντοίων τῶν πορισμῶν καὶ
 μόνῃ τῇ θεῖᾳ λατρείᾳ ἐτοίμους καὶ νήφοντας παριστάναι αὐτούς οὐ τρό-
 πῳ τῶν ἄλλων μόνον ἀνθρώπων ἐξηλλαγμένους ἐν τοῖς καλοῖς, ἀλλὰ καὶ

11 Ro. 4.5

8 διακόνω V

10: V 220v-221v.

8 cf. Lu. 10.31-32 10 l.c. De. 32.9; Jos. 17.14; I.Par. 16.18; Ps. 104.11 15-17
 I.Co. 9.13-14

1-3 post Γράμμα add. τοῦ πατριάρχου ... καθήκοντος V^f 1 παρακαλοῦν L 3
 στόλισμα L: στολισμὸν V 7 ἐνδεδεχοῦντας V; καρποσώμεθα V 8 λεβιτῶν V

του κλήρου, αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ αυτοκράτορας καθυστεροῦσε τὴν πληρωμὴν τους. Βέβαια,
 τὸ αἶτημα τοῦ πατριάρχη δὲν ἐντοπίζεται μόνον στο να πληρωθοῦν οἱ κληρικοί, ἀλλὰ καὶ
 στὴν ἐπαναφορὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, κάτι ποὺ ζητᾶ ἐπανελημμένα ἀπὸ τὸν αυτο-
 κράτορα (επ. 10.49-67, 72-73). Ἀπ' ὅ,τι μπορούμε να συμπεράνουμε, οἱ πόροι γιὰ τους μι-
 σθούς τοῦ κλήρου παρέχονταν ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα, ὁ οἷός ποὺ μπορούσε να καθυστερεῖ,
 καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν πατριάρχη· ὁπότε τὸ γράμμα εἶναι πιο ἀπίθανο να ἔχει σταλεῖ ἀπὸ τὸν
 Ἀνδρόνικο καὶ γιὰ τὴν πατρότητά του κλίνουμε μᾶλλον πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ πατριάρχη.

127. Laurent, *Regestes*, 1772.

128. Το παρὸν χωρίο ἐννοεῖ τους τρεῖς βαθμούς τῆς ιεροσύνης: ἐπίσκοπος, πρεσβύτε-
 ρος καὶ διάκονος (Talbot 1975, 395.41).

15 αὐτοῖς τοῖς ἐνδύμασιν· ὧν που καὶ Παῦλος ὁ μέγας μνείαν πεποιήται
 τοὺς ἐργαζομένους φάσκων τὰ ἱερὰ ἐσθίειν καὶ ἐκ τοῦ
 ἱεροῦ καὶ ὡς ἀδιασπάστως αὐτῷ προσεδρεύοντας τοῦτο καὶ
 συμμερίζεσθαι.

20 Νῦν δ' αὖ ὅτε καὶ μεῖζον τοῦ ἱεροῦ τὰ τῆς χάριτος ἤστραψε καὶ ἡ
 ἀλήθεια ἐπεκάλυψε τὴν σκιά, τῆς τε νυκτὸς διελθούσης τῷ θεῷ φωτὶ
 κατελάμφθημεν τῆς ταχθείσης καὶ ταύτην πρεπωδεστάτης μεγάλης λα-
 25 τρείας, ὧ τῶν πολλῶν μου κακῶν, ἡμβλύνθη ἡ καλὴ ἐπιμέλεια. Καὶ ἵνα μὴ
 λέγω τὸ πᾶν τῆς ἡμῶν ἀταξίας, παραλύπησιν τοῦτο τῶν φιλοθέων εἰδῶς,
 ἀλλ' αὐτοὶ οἱ ταχθέντες τῷ κλήρῳ καὶ τῶν θείων ἁσμάτων οἱ ψαλτωδοὶ
 25 καὶ τῶν τερπνῶν λογίων ἐκφάντορες ἄνω καὶ κάτω πενίαν ἀποκλαιόμενοι
 καὶ ταύτην λόγῳ καὶ ἔργῳ δῆθεν ἐκδιηγούμενοι δευτέρου λόγου ἐξ
 ὀλιγοπιστίας καὶ ἀφοβίας τὸ μέγα λειτούργημα λογιζόμεθα¹²⁹ καί, εἴ που
 καὶ συναχθῶμεν ἐν τῷ ναῷ, λίαν ῥαθύμως καὶ ὀκνηρῶς κνώμενοι καὶ
 221 χασμώμενοι καὶ ὀμιλοῦντες τὰ μάταια ἐν καιρῷ τῷ τάχα τῆς προσευχῆς·
 καὶ οὐπω τὰ αἴσχη φημι τῶν ἔνδον || ἡμῶν ἐμπαθῶν λογισμών.
 30 Ἐνθεν ἡμᾶς καὶ πολλοὺς εἰς ὀμιλίαν καὶ γέλωτας προτρεπόμεθα, ὡς
 πάμπαν μὴ μεταμέλестαι πρὸς μετάνοιαν, ἀλλὰ γογγύζειν μόνον ἐπι-
 σφαλῶς, αἰτίαν τῆς ἀμελείας τιθέμενοι τὸ μὴ λαμβάνειν δῆθεν ὡς ἔθος
 μισθοὺς ἐφευρίσκοντες καὶ μὴ συνάγεσθαι κατὰ χρέος, κατὰ δὲ χάριν
 κομπάζοντες.

35 Ἐν ᾧ καὶ μᾶλλον καιρῷ, εἰ ὅλως ἡμῖν (μὴ) ὑπελείπετο αἴσθησις, νη-
 φόντως ὤφειλε καὶ διηνεκῶς κόπτεσθαι λίθοις ἡμῶν ἕκαστον καὶ συντρι-
 βῆ τοιαύτη πληθύνειν καὶ ἐκπληροῦν τὰς εὐχάς, ὅπως κοπάσῃ ἡ ἀπειλή
 καὶ μὴ ἐπιλείψειν ἡμῖν ἐπιπλέον τὰ ἀγαθὰ, καὶ δὴ καὶ περὶ τῶν
 40 προτέρων μετανοεῖν ὡς ἂν ἀνεστράφημεν, μήπως καὶ ἅ πρώην ἡμῖν ἐχο-
 ρήγει Θεός, ἐκ τῆς ἡμῶν κακίας ἀπεστερήμεθα, μήτε εἰς δύναμιν, μήτε
 τοῦ λάχους ἀξίως ὑπηρετήσαντας. Ὡς γὰρ μισθίου μισθὸν ὑπεύθυ-
 νον τὸ στερίσκεσθαι, ὡσαύτως καὶ ἀσυγχώρητον τὸ μὴ τινα ἐκδου-

29 I.c. Io. Chrys. fr. in Pr. (PG 64.676.3); Max. carit. 2.59.3 (Ceresa-Gastaldo) 33
 Ro. 4.5 38 cf. Greg.Naz. Apol. (or. 2) (PG 35.469A) 41-42 Ma. 3.5 44 Ecclus.
 28.25 45 Ps. 25.8

21 ἡμβλύνθη V 25 ταύτη V 35 μὴ add. 38 ἐπιλήψειν V

129. Με ειρωνική διάθεση αμέσως ύστερα από μια μεγαλόπρεπη αποστροφή (θεῶν ... ἐκφάντορες 23-24), ο Αθανάσιος, για να ονομάσει τον κλήρο, παραθέτει τις ακραίες αντι-
 δράσεις του (ἄνω ... ἐκδιηγούμενοι 24-25). Ίσως πίσω απ' αυτές τις αντιδράσεις υπονο-
 ούνται συγκεκριμένα πρόσωπα, τα οποία αναγνωρίζουν οι σύγχρονοί του. Το α' πληθ. πρόσ.
 που ακολουθεῖ (λογιζόμεθα), ως τέχνασμα μετριοφρονων αυτοαναφορών, που δεν ξενίζει
 για κείμενα εκκλησιαστικών προσώπων, παρουσιάζει το φαινόμενο ως καθολικό νόσημα του
 κλήρου, στον οποίο συμπεριλαμβάνεται και ο ίδιος ο πατριάρχης.

λεύειν πρεπόντως εἰς ἅπερ καὶ ἔλαβεν, ὅτι τῶν ἡμετέρων τὸ πᾶν ἀναμ-
 φιβόλως κεῖται ζυγῶ καὶ σταθμῶ τοῖς πάντα βλέπουσιν ὀφθαλμοῖς.
 45 Ἐνθεν καὶ ἐξαιτῶ ὡς τὴν εὐπρέπειαν τοῦ οἴκου τοῦ θείου ὑπὲρ
 τοὺς πώποτε γενομένους ἢ ἐκ Θεοῦ βασιλεία σου ἀγαπᾶ, μηδὲ τὸ μέγα
 τοῦτο κακὸν καὶ διπλοῦν παρίδη ἀνίατον. Οὐ γὰρ ὡς ἔτυχεν ἡ ζημία.
 Ἄλλὰ μετὰ Θεὸν ἰάτρευσον καὶ συντήρησον ὡς δέον, καὶ τὰ ἀμφότερα
 τοῦ τε θείου ναοῦ τοὺς ἐργάτας ὡς πρὸς τὴν ἔνδειαν τοῦ καιροῦ ἀξίους
 50 ποίησον τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ, πλὴν τοὺς ἐν ἱματίοις σχολάζοντας, τοὺς ἐν
 καιρῶ λειτουργίας ἢ ἀγιστείας ἐτέρας ἀλλάσσοντας. Εἰ δέ τινες ἀπὸ
 τούτων προσεδρεύειας ἢ εὐταξίας ἢ τοῦ καθήκοντος στολισμοῦ μὴ φροντί-
 ζουσι μῆδ' ὡς εὐχὰς ὑπόχρεοι ἐκπληροῦν, ἀλλ' ὅτι καὶ μόνον ποτὲ τῶ
 συλλόγῳ τοῦ κλήρου ἠρίθμηνται, εἰς δὲ ὑπηρεσίαν οὐ θέλουσιν ἐκπληροῦν
 55 τοῦτο κάκεῖνο προφασίζόμενοι, ἐν λοιδορίαις δὲ τῶν κοπιόντων μᾶλλον
 καὶ λογισμοῖς ἐγρηγόρασιν, ὁπότεν δὲ τύχη αὐτοῖς ἐν ὑμνωδίας εἰσιούσι
 καιρῶ ἐν τῶ ναῶ, οὐδὲ ὡς ἔθος τοῖς ἐπὶ τὸ ψάλλειν εἰσερχομένοις μεταμ-
 221v φιέννυνται, ἀλλ' ὅπως εὐρίσκονται ἔξω ἀναστρεφόμενοι ἢ ἐν συλλόγοις ἢ
 ἀγοραῖς, οὕτως συνάγονται, εἰ μὴ ἀσφάλειαν δώσουσιν εὐτακτεῖν, τί οἱ
 60 τοιοῦτοι οὐ δέον λαβεῖν, ὡς ἂν μὴ ἐπὶ τὸ χεῖρον ἐκ τούτων προ-
 κόψουσι καὶ οἱ ὑγιαίνοντες. Ἡ γὰρ οὐκ ἐκ τῶν τοιούτων τὸ πᾶν ἐπὶ
 τὰ χεῖρω προέκοψε; Συγκατάβασις γὰρ μοχθηροῖς κακίας αὔξεισις
 γίνεται.
 Ὡς οὖν πλεῖστα μετὰ Θεὸν πολυτρόπως καὶ βεβοήθηκε καὶ φροντίζει
 65 τοῦ βοηθεῖν τὴν ἐκκλησίαν Χριστοῦ, οὐ μόνον δυναστευθεῖσαν, ἀλλὰ καὶ
 πρὸς τὰ κάλλιστα καὶ θεοτερεπῆ αὔξειν τὴν ὀσημέραι καὶ εὔχεται καὶ
 διψᾶ καὶ χεῖρα παρέχει ἢ ἐκ Θεοῦ βασιλεία σου καὶ οὐποτε διαλείψει
 δυναμουμένη ὑπὸ Χριστοῦ, πρόσθεσ αὐτῇ καὶ τοῦτο καὶ χάρισαι τὸ
 κατόρθωμα τοῦ κἄν αὐτὴν εὐτακτῆσαι καὶ τοὺς αὐτῆς. Καὶ μὴ τινὰ τὴν
 70 αἰτίαν πλασσόμεθα δι' ἀμέλειαν, ὅτι μηδὲ συμπαθέστερός τις τοῦ πα-
 ναγάθου Θεοῦ καὶ ὑπεραγάθου, ἀεὶ ζητοῦντος ἐν πᾶσι τὸ εὐτακτον, ὁπό-
 τε ὡς ἔθος μακροθυμῶν τὸν ἐν τῶ νυμφῶνι τολμήσαντα
 ἐαυτὸν παρενεῖραι τοῖς εἰσιούσι κοσμίως, οὐ μόνον
 εἴασε τοῦ λαθεῖν, ἀλλὰ καὶ τῇ κολάσει – φεῦ – κατε-
 75 δίκασε. Τοῦτο εἰ μιμησόμεθα καὶ ἡμεῖς μὴ μακροθυμεῖν, ἐν οἷς ἴσμεν
 ἀγανακτεῖν αὐτὸν τὸν Θεόν, ὑπὲρ τῆς ἀρεσκούσης αὐτῶ εὐκοσμίας θεο-
 πρεπῶς ἡμᾶς ἀνταμείβεται.

11

Γράμμα πρὸς τῶν ἀρχόντων τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίας¹³⁰ καὶ βρενθουμένων Μαρτίων καὶ Σεπτεβρίων.¹³¹

- Καὶ λόγον πρὸς τῶν υἱῶν τῆς σοφίας ἀδόμενον ἴσμεν τοιόνδε, ὡς ὀνομάζεσθαι καὶ μὴ ὄντα τινὰ καὶ τῶν ὄντων τινὰ μὴ ὀνομαζόμενα,¹³² ὡς
 5 γινώσκεις ὁ βέλτιστος.¹³³ Πλὴν οὐχ ἔξει καὶ χώραν ἐν πᾶσιν ἐν τοῖς τῆς ἐκκλησίας καὶ μάλιστα τοῦ Χριστοῦ, παρ' ἧ καὶ τὸ «ναι» διαλλάττειν τοῦ «οὐ» τῶ μὴ στέργοντι τὸ «οὐαί» συγκεκλήρωται. Ἐπεὶ μὴ δὲ αὕτη μερίς, ὡς που φησὶν ὁ ἐμὸς θεολόγος τῶ Ἰακώβ, ἀλλ' ἡ τῶν ἔργων ἀλήθεια.
- 10 Κάντεῦθεν τοῖς θεοῖς ἡμεῖς, κἂν μυρία ἢ γράψειε ἢ καὶ λέξειέ τις ἀφορμὴν σημασίας ἐχόντων εἰς τὸ λαμβάνειν τινὰ οἷς αὐτὸς μὴ δεδούλευκεν, οὐδαμῶς ἀνεξόμεθα πώποτε ὡς εἰρηνεῦσαι κατὰ τῆς ἀληθείας δικαιοτέροι τοῦ δικαίου γινόμενοι, ἢ προδιδόναι τὰ τοῦ Θεοῦ ἐπιεικείας
 222 ὀνόματι καὶ καταλύειν τὴν εὐταξίαν προσχήματι, κατὰ τινας ἢ τῶν
 15 συντιθεμένων τὸ σκότος φῶς ὀνομάζειν καὶ γλυκὸν τὸ πικρόν.

Μὴ μανεῖμεν οὕτω ποτέ, ὡς ἂν κολακεία ἢ ἀπειλῆ ἢ καιρῶ ἢ προσώπῳ ἢ καὶ δέξει λαιδοριῶν καὶ διαβολῶν μετὰ χρώνυσθαι, ὡς οἱ

11: V 221v-222.

6-7 Mt. 5.37 7-8 locum non inveni 14 Is. 5.20-21 16-17 cf. Hom. Od. δ' 455-458 1-2 post Γράμμα add. πρὸς τὸν ... Σεπτεβρίων V^F 1 τοὺς ἄρχοντας corr. L 1-2 βρενθουμένους corr. L 2 Σεπτεβρίων sic V

130. Η γενική στην εμπρόθετη έκφραση στον τίτλο του γράμματος ὀντως ξενίζει και δικαίως ο Laurent επιχειρήσε να τη διορθώσει σε αιτιατική. Ωστόσο μπορούμε να υποθέσουμε με άλλη μια πιθανότητα, ότι δηλαδή ο γραφέας των τίτλων προσπάθησε να δηλώσει με την πρόθεση πρὸς συν γενική το ποιητικό αίτιο (πρβ. επ. 11.3 πρὸς τῶν υἱῶν τῆς σοφίας), παρανοώντας προφανώς από ποιον ήταν γραμμένο το γράμμα.

131. Laurent, *Regestes*, 1773.

132. Στο παρόν χωρίο με τη φράση πρὸς τῶν υἱῶν τῆς σοφίας υπονοούνται κάποιοι από τους αρχαίους φιλοσόφους που μίλησαν για την ύπαρξη ονομάτων για μη ὄντα, και για ἔλλειψη ονομάτων για τα ὄντα. Ἐνα πρώτο χωρίο από τον Πλάτωνα (Pl. Sph. 263b.7: Τὰ μὴ ὄντ' ἄρα ὡς ὄντα λέγει) και ένα δεύτερο από τη Λογική του Αριστοτέλη (Arist.APr. 92b.29-30, σημαίνει γὰρ ἔστι καὶ τὰ μὴ ὄντα) ἴσως ταιριάζουν στην ασαφή αναφορά. Ο Αθανάσιος παραπέμποντας σε κάποιο φιλοσοφικό χωρίο, αντιπαραθέτει τη λογική του προς αυτήν του ευαγγελίου, το οποίο προτείνει επιλογή ανάμεσα σε ναι και σε όχι. Οι κληρικοί ξεκάθαρα πρέπει να ανταποκρίνονται στην κλήση τους! Διαφορετικά τους περιμένει το οὐαί του ευαγγελίου (5-7). Η περίπτωση του οὐαί αφορά και τον πατριάρχη, αν καταβάλλει μισθούς χωρίς να φροντίζει προηγουμένως για την αποκατάσταση της τάξης στον ναό της Αγίας Σοφίας.

133. Η συγκεκριμένη αποστροφή σημαίνει ἴσως ότι αυτή η επιστολή είχε αποσταλεί σε ένα και μόνο πρόσωπο.

20 λόγοι Πρωτέα φασί,¹³⁴ τὸ ὑμέτερον τυγχανόντων ἡμῶν ἀφευδῶς τοῦ
 ἐνὸς καὶ ἀναλλοιώτου καὶ μόνου Θεοῦ δούλων ἀχρείων. Συνηθεία ἀσυ-
 νειδήτῳ ἐπερειδόμενος εἰ μὴ θᾶττον τὸ ἔργον ἐπαληθεύειν τῷ ὀνόματι
 παραστήσει τοῦ κληρικοῦ καὶ πρὸς τῷ ὀφικίῳ πρεπούση κεκληρωμένοις
 Θεῷ εὐλαβεία παντοία λιτῇ καὶ συνάξει ἀνελλιπῶς παριστῶν ἑαυτόν,
 οὐδ' ἄλλως ἐκστῶμεν ἡμεῖς ἀληθείας καὶ τοῦ προσήκοντος, εἴ τι καὶ
 25 γένοιτο. Κἂν εἰ ἔνοπλός τις καὶ ξιφήρης ἐνστῆ φρουαττόμενος ἀνελεῖν,¹³⁵
 κἂν τῶν λάλων καὶ διαβόλῳ τῇ γλώσση βρενθυομένων, κἂν Μαρτίων καὶ
 Σεπτεβρίων μεταβολὰς ἴσοφαρρῶς† τερατεύηται, εἰ μήπου διὰ πενίαν
 καὶ ἀρρωστίαν ἐν φρονήματι καταβεβλημένῳ ὃ προσαιτοῦσι χρεῶν, πρὸς
 τῆς ἐκκλησίας εὐρίσκεται τις καὶ δίχα ὑπηρεσίας ἐξαιτούμενος ἔλεον.

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΜΑΝΟΛΗΣ ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ

19 φησι V 22 τὸ ὀφικία V 27 Σεπτεβρίων sic V; σοφαρρῶς corruptum : an
 σοβαρῶς scribendum?

134. Εἰδὼ ὁ Αθανάσιος χρησιμοποιοῖ τὸ μυθικὸ παράδειγμα τοῦ Πρωτέα γὰρ νὰ καυτη-
 ριάσει τὸν κλήρο. Παραδόξως γὰρ δευτέρη φορά στὸ ἴδιο γράμμα εἰσάγει μιὰ θύραθεν πα-
 ραπομπή με τὴ φράση, ὡς λόγοι ... φασί, γὰρ νὰ κάνει τὸν διαχωρισμὸ ἀπὸ τὴς χριστιανικῆς
 πηγῆς. Ὑπονοοῦνται ξεκάθαρα στὸ παρόν χωρίο οἱ μεταμορφώσεις τοῦ μυθικοῦ γέροντα
 Πρωτέα στὴν Οδύσσεια (δ' 455-458) τοῦ Ομήρου. Ἡ γνώση τους εἶναι πιθανότερο νὰ μὴ
 προέρχεται ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ ἐμμεσα ἀπὸ κάποιον ἄλλο κείμενο, ἐφόσον ἡ
 χρήση στὸ κείμενο τοῦ Αθανασίου φαίνεται νὰ εἶναι σχεδὸν παροιμιακῆ· σὲ ἄλλη ἐπιστολή
 τοῦ χρησιμοποιοῖ τὸ ἴδιο μοτίβο γὰρ νὰ προσδιορίσει ἕναν ἀπὸ τους μεγαλύτερους ἀντιπά-
 λους του, τὸν σύγχρονό του πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανάσιο Β' (Talbot 1975, 21.30-33).

135. Προηγούμενος (ἐπ. 11.15-16) ὁ Αθανάσιος παρέθεσε τὴς πιθανῆς αἰτίες ποὺ μπορεῖ
 νὰ ἐπηρέαζαν τὴν εὐμετάβολη συμπεριφορά τοῦ κλήρου. Ὁ ἴδιος παρουσιάζεται ἀμε-
 τακίνητος ἀπέναντί τους καὶ δείχνει διάθεση αυτοθυσίας. Εἶναι γνωστὸ ἄλλωστε ἀπὸ τὴς
 ιστορικῆς πηγῆς ὅτι εἶχε βιώσει ἀπειλὲς ἐναντίον τῆς ζωῆς του, ἀφοῦ ζήτησε ἀπὸ τὸν αυτο-
 κράτορα νὰ τὸν συνοδεύσουν ἐνοπλοὶ ὥστε νὰ μεταβεῖ στὸ μοναστήρι τοῦ στον Ξηρόλοφο
 μετὰ τὴν πρώτη παραίτησή του (Παχυμέρης, 3.187.17-19· 3.189.3-4· 3.195.8-9).

